

Національна академія внутрішніх справ України

На правах рукопису

Биркович Олександр Іванович

УДК 340.13

**СУДОВА СИСТЕМА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ГЕТЬМАНЩИНИ)
1648–1657 рр.**

**12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових вчень**

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник народної освіти,
полковник міліції
Кузьминець Олександр Васильович

Київ – 2004

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія і джерельна база дослідження	15
Розділ 2. Становлення судової системи в Україні	
в період 1648–1654 рр.	33
2.1. Суспільно-політичні та державно-правові умови формування інституцій української державності в період правління Б. Хмельницького	33
2.2. Діяльність Б. Хмельницького зі створення судової системи Гетьманщини	42
2.3. Структура судової системи в період гетьманування Б. Хмельницького. Основні функції та компетенції її ланок .	71
Розділ 3. Суд і судовий процес в Україні в період 1648 – 1657 рр.	105
3.1. Становлення українського права в період правління Б. Хмельницького	105
3.2. Основні риси та принципи судового процесу	124
3.3. Провадження у кримінальних справах	136
3.4. Перегляд та виконання судових рішень	151
Висновки	156
Список використаних джерел	169

ВСТУП

Актуальність теми. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. перед українською державою виникла потреба в реформуванні всіх ланок державної влади з метою створення принципово нової моделі української державно-правової системи, яка б максимально відповідала сучасним реаліям суспільного розвитку світової спільноти.

Суть цієї моделі полягає у побудові цивілізованої, демократичної, з високим життєвим і культурним рівнем розвитку правової держави.

Невід’ємною складовою цих перетворень є проведення в Україні судово-правової реформи. За головну мету реформи ставиться перебудова судової системи України на базі створення нового законодавства та вдосконалення форм судочинства. При реалізації цієї мети доцільно звернутись до використання історико-правового досвіду нашого минулого. Як на наш погляд, одним із найбільш цікавих і актуальним для нашого сьогодення є досвід побудови української держави в період визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького в 1648–1657 роках.

Даний період в історії України мав винятково важливе значення для соціально-політичного та культурного розвитку українського народу, для утвердження його національних і соціальних ідеалів, його правосвідомості і права.

“...Гетьманщина, – підкреслював відомий дослідник Іван Джиджора, – се поодинокі часті України, де український народ найдовше жив у виробленім ним самим державно-автономічним устрою, а через те саме жив і релятивно найповніше своїм національно-культурним життям, без огляду на се, де були центри тієї культури. І власне дякуючи довшому, чим деінде існуванню

державно-економічної окремішності в масі могло сильніше вкорінитися почуття національно-культурної окремішності, так що могло переховатися через пізніші безпросвітні часи аж до порога XIX століття і послужити зародком національного відродження. Ясно, що Гетьманщина повинна бути центром нашої історії в XVII і XVIII століттях” [29, с. 1].

Для того, щоб твердити про існування власне української держави в середині XVII століття, необхідно акцентувати увагу на тих ознаках, що складають поняття держави. Такими ознаками є: відокремлена кордонами територія, де проживає населення держави і на яку поширюється її повновладдя; суверенітет; державна влада; державний апарат як система державних органів, за допомогою яких здійснюються функції держави; здатність видавати загальнообов’язкові юридичні норми [36, с. 40].

Саме ці ознаки, зокрема формування державної території, характеризують процес творення Гетьманщини вже з 1648 року через військово-територіальний устрій [89, с. 64–75].

Зборівським договором, укладеним Богданом Хмельницьким з польським королем Яном II Казимиром 18 серпня 1649 р., влада Війська Запорозького поширювалась на територію Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств [206, с. 130]. На ній тепер уже легітимно, з погляду Варшави, почав формуватися новий лад державного життя у сферах управління, земельних справ, фінансів і, зокрема, судочинства [90, с. 66].

За твердженням О. Гуржія, держава Богдана Хмельницького в територіальному відношенні охоплювала більше половини етнічних українських земель, причому понад 4/5 з них входили перед цим до Речі Посполитої [27, с. 31].

Україна-Гетьманщина мала власний адміністративний устрій: її територія була поділена на полки, а ті, у свою чергу, – на сотні. Ці територіальні структурні частини, окрім того, були військовими

підрозділами.

За гетьманування Богдана Хмельницького територія Гетьманщини складалася з лівобережних (Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Гадяцький, Полтавський, Миргородський) та правобережних (Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький) та Паволоцький) полків [138, с. 65, 123, 195, 243, 285, 353, 395, 459, 509¹].

У ході визвольної війни українського народу також було створено власну систему центральних та місцевих органів гетьманського уряду. Державний апарат Гетьманщини мав ту особливість, що його підрозділи були наділені адміністративною, військовою та судовою владою. Вищою військово-адміністративною і судовою інстанцією був Гетьман. При ньому існувала дорадча Старшинська рада, на вирішення якої виносились усі важливі питання. На раду запрошувалась Генеральна старшина, полковники та інша полкова і сотенна старшина. Питання великої політичної і військової ваги розглядалися на традиційній військовій раді, в якій брало участь і рядове козацтво. Проте така організація влади була непрактичною, і згодом загальна козацька рада майже не скликалась. Натомість зростала роль Ради генеральної старшини.

Полкова влада здійснювалась через полкові канцелярії. Вони були керівними органами на території полку як військової й адміністративної одиниці України, органами влади старшини. На чолі полкової адміністрації стояв полковник, що здійснював вищу адміністративну, військову та судову владу на території полку.

Сотенні правління або сотенні канцелярії були органами місцевого управління старшинської влади і безпосередньо підпорядковувалися полковим канцеляріям. Сотні в адміністративно-територіальному відношенні були частинами полку. Кожна сотня складалася з одного або більше містечок та багатьох сіл, які були

незалежні від міського чи містечкового сотенного уряду.

Суверенність державної влади обумовлюється її можливостями реально впливати на суспільні відносини. Ця можливість забезпечується особливими державними утвореннями і засобами їх впливу, якими є, зокрема, армія і суд [36, с. 22].

Що стосується армії, то відомий сучасний український історик Володимир Сергійчук на основі вивчення численних архівних матеріалів аргументовано доводить, що козацьке військо Богдана Хмельницького за багатьма показниками переважало армії найрозвиненіших європейських країн і справді було гарантом суверенності України-Гетьманщини [89, с. 64–75].

Актуальність теми даного дослідження обумовлена також теоретичними і практичними проблемами трансформації сучасного українського суспільства. Однією з таких найбільш вагомих проблем є проблема практичного вирішення питання правової суперечності між інтересами держави та її індивідуальними і соціально-груповими суб'єктами в плані гармонізації цих інтересів з урахуванням власного історичного досвіду, традицій, звичаїв і потреб українського суспільства.

Поряд з цим, виходячи з можливостей формування та функціонування судових органів держави Б. Хмельницького, актуалізується питання про необхідність визнання суспільних закономірностей, що знаходять свій вираз у соціальній практиці людей в якості джерел права та чинників сприятливого функціонування соціального організму в Україні. Одним із важливих компонентів такого регулювання є українське звичаєве право, яке в період правління Б. Хмельницького складало основу законодавчої бази Гетьманщини, згідно з якою проходив процес судочинства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрана тема дисертаційного дослідження відповідає вимогам Закону України “Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки” від 11

липня 2001 р. (ст. 7), Програми розвитку відомчої освіти та вузівської науки на період 2001–2005 рр. (Рішення Колегії МВС України від 18 грудня 2000 р. № 9 КМ/1), Пріоритетних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ України, затверджених наказом ректора НАВСУ від 5 квітня 2001 р. Дослідження виконано згідно з Планом науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ України на 2001 рік (п. 30), схваленим Вченою радою НАВСУ 29 грудня 2000 р. (протокол № 19), на 2002 рік (п. 32), схваленим Вченою радою НАВСУ 25 грудня 2001 р. (протокол № 14), і на 2003 рік (п. 35), схваленим Вченою радою НАВСУ 24 грудня 2002 р. (протокол № 17). Дане дисертаційне дослідження є складовою частиною цільової комплексної програми колективу кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ України.

Мета і завдання дослідження. Виходячи з актуальності теми даного дисертаційного дослідження, дисертант поставив за мету на основі критичного аналізу попередніх досліджень у цій сфері, а також використовуючи опубліковані та неопубліковані матеріали того часу, здійснити одну з перших спроб дослідити організацію та діяльність судової системи Гетьманщини періоду правління Б. Хмельницького.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **основні завдання:**

1. З'ясувати основні суспільно-політичні умови, в яких проходила процес свого становлення судова система Гетьманщини.
2. Визначити основні політичні та ідеологічні чинники, які впливали на її формування.
3. Показати вплив досягнень української суспільно-політичної та державно-правової думки на становлення системи судочинства.
4. Розкрити роль і значення діяльності Б. Хмельницького в процесі становлення судової системи української держави.

5. Охарактеризувати діяльність основних інституцій судової системи Гетьманщини середини XVII століття, відобразити їх склад і компетенцію.

6. Проаналізувати джерела права, що використовувались українськими судами в середині XVII століття при здійсненні правосуддя.

7. Встановити характер кримінального процесу Гетьманщини, його основні риси, принципи та стадії.

8. Простежити зміни в судочинстві України, що відбулися внаслідок визвольної війни в період з 1648 по 1657 рр.

9. Проаналізувати порядок провадження судочинства в кримінальних справах.

10. Визначити правові переваги судової системи Гетьманщини та з'ясувати можливість їх використання в сучасній судовій практиці.

Об'єкт дослідження. Виникнення та розвиток інституцій українського судочинства в ході визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Предмет дослідження. Діяльність судових органів влади Гетьманщини та здійснення кримінального судочинства.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань дослідження в роботі використано комплекс дослідницьких методів. Серед них слід виділити методи історизму та об'єктивності, проблемно-хронологічний метод, а також окремі наукові методи: системно-структурний, порівняльний, історико-правовий, метод обробки джерельних матеріалів, узагальнення та систематизації фактів тощо.

Зокрема, метод історизму використовується в дослідженні як метод оцінки розвитку судової системи Гетьманщини через призму існуючих на той час історичних умов, що дало автору можливість зробити висновок про досить високий рівень її розвитку в досліджуваний період.

Метод об'єктивності використовується з метою досягнення більш виваженого підходу до оцінки історичних подій та явищ, а також виділення в судовій системі та процесі судочинства української держави в період 1648–1657 рр. їх як позитивних, так і негативних рис.

Через призму застосування проблемно-хронологічного методу стало можливим акцентувати основну наукову увагу на досліджувану наукову проблему, при цьому хронологія застосована в межах самої досліджуваної проблеми, що дало можливість встановити причинно-наслідкові зв'язки вивчених суспільно-правових явищ.

Системно-структурний метод застосовано при дослідженні та з'ясуванні організаційної структури судової системи Гетьманщини досліджуваного періоду, а також при розгляді її законодавчої бази.

Із застосуванням порівняльного методу проведено оцінку досягнень процесу судочинства періоду визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в порівнянні з процесом судочинства попередніх періодів.

Історико-правовий метод використано при розгляді та оцінці місця і ролі права в процесі судочинства досліджуваного періоду, при визначенні характеру взаємозв'язку між окремими нормами права та їх безпосереднього впливу на процес судочинства.

У процесі дослідження було вивчено також широке коло історичних джерел, аналіз яких дозволив авторові значною мірою доповнити сучасні знання про судову систему та процес судочинства української держави періоду правління Б. Хмельницького.

Метод узагальнення та систематизації фактів активно використовувався при підготовці висновків до кожного з розділів та підрозділів дослідження та при формулюванні узагальнюючих висновків по дисертації.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1648–

1657 рр. Даний період безпосередньо пов'язаний з діяльністю Б. Хмельницького і з державно-правової точки зору є найбільш важливим в історії України. Саме в цей період у ході національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького була сформована українська держава з усіма притаманними їй державно-правовими інституціями, в тому числі і з власною судовою системою. Саме в цей період українське судочинство набрало принципово нових рис, які повністю відповідали державницьким планам Б. Хмельницького. Крім того, в період правління Б. Хмельницького новостворена українська держава рішуче заявила про себе на зовнішньополітичній арені як самостійне державне утворення, здійснюючи ні від кого не залежну внутрішню та зовнішню політику.

Все це загалом дає підстави виділити період з 1648 по 1657 роки в окремий етап становлення та розвитку української держави з притаманними саме йому як політичними, так і державно-правовими процесами.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дослідником вперше в українській історико-правовій літературі зроблено спробу, використовуючи архівні документи і матеріали, наукові публікації, комплексно проаналізувати процес становлення, організацію та діяльність судової системи української держави періоду правління Б. Хмельницького.

У дисертаційній роботі сформульовані такі положення, що містять у собі елементи наукової новизни і виносяться на захист:

1. Період української історії з 1648 по 1657 рік знаменується створенням української державності з усіма характерними для неї державно-правовими інституціями. Це був особливий державно-політичний устрій, в якому елементи козацької військової республіки поєднувалися з монархічними тенденціями, репрезентантом яких був Б. Хмельницький як Гетьман української держави, та аристократичними тенденціями, репрезентантами яких

були представники козацької полково-сотенної старшини.

Як відомо, однією з ознак держави є наявність власної судової системи та судочинства. На основі вивчення архівного матеріалу того періоду дисертантом зроблено висновок, що, незважаючи на всі складнощі та труднощі, з якими зіштовхнулася Гетьманщина перших років свого існування, в цей період розвиток процесуальних форм здійснення правосуддя в українській державі знаходився як для того часу на досить високому рівні.

2. Вперше здійснено спробу класифікації судових органів Гетьманщини за територіально-предметним принципом, яка повністю охоплює всі її судові ланки. Згідно з цією класифікацією судову систему України у 1648–1657 рр. складали:

- вищі органи судової влади: суд Гетьмана, суд Ради генеральної старшини, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія;
- судові установи середньої ланки в особі полкових судів;
- судові органи нижчої ланки: сотенні, магістратські, ратушні, копні та сільські суди, а також доменіальні суди;
- спеціалізовані суди: духовні, цехові, ярмаркові, митні, третейські та суд грецького Ніжинського братства.

3. Показано складний процес формування судової системи та судочинства Гетьманщини в умовах політичної та соціальної нестабільності, тиску з боку московського царського уряду. Вже від 1648 року в Україні створюється власна система державних органів. Усі вони наділяються судовими функціями, що було властиво для державної організації того часу. Дисертант доводить, що ця система, хоч і мала свої недоліки (поєднання адміністративної і судової влади та велика кількість судових ланок, через які мала проходити справа), відображує прагнення побудови нового, безстанового, дійсно народного судоустрою. Україна в період Хмельниччини здобула право на власне судочинство та власне право мати незалежні суди як

символ свободи і національної державності, що змушені були визнати і в Москві.

4. Аргументовано, що судовий процес Гетьманщини був заснований на демократичних засадах змагальності, диспозитивності, виборності суддів, гласного й відкритого судового розгляду, колегіального вирішення справ та доступності судових засобів. Відзначено, що в судовому процесі завжди брали участь дві сторони: обвинувачення і захист. Зроблено висновок, що судочинство в Гетьманщині здійснювалось за принципами, які є важливими й у сучасному процесі.

5. З'ясовано, що від початку Гетьманщини кримінальний процес мав приватноправовий характер. Кримінальна справа порушувалась лише за скаргою потерпілого. Значна увага приділялася задоволенню матеріальних претензій потерпілого від злочину: особа, якій було відшкодовано матеріальні та моральні збитки, відмовлялась від звинувачення, і процес припинявся. Дисертантом відзначено, що у XVII столітті обвинувачення набуває публічного характеру, оскільки кримінальні справи порушуються також і з ініціативи державних судових органів.

6. У кримінальному процесі Гетьманщини можна виділити кілька стадій, подібних за формою до сучасних. Порушення кримінальної справи здійснювали судові органи, як правило, за наявності скарги потерпілого. Попереднє розслідування в умовах приватноправового характеру судового процесу не було обов'язковою стадією і провадилось потерпілим. Апеляційний перегляд справи здійснювала вища судова інстанція за наявності апеляційної скарги. Виконання судового рішення провадилось судом чи спеціальним виконавчим органом. Була передбачена і можливість відновлення провадження у справі.

7. Досліджено вплив на судочинство Гетьманщини українсько-московського договору 1654 року. Однак слід зазначити, що цей

вплив у досліджуваний нами період завдяки діяльності Б. Хмельницького був зведений до мінімуму, і судова система Гетьманщини розвивалася за власними закономірностями.

8. Переконливо доведено, що втручання Росії у внутрішні справи України-Гетьманщини мало, здебільшого, негативні наслідки для її судочинства.

9. Зроблено висновок, що при розслідуванні та вирішенні кримінальних справ у середині XVII століття суди Гетьманщини застосовували переважно процесуальні норми звичаєвого права, однак при цьому зберігали свою чинність правові норми, що містились у Литовському Статуті та збірниках магдебурзького права “Саксон” і “Порядок”, які застосовувались відповідно до нових умов та місцевих особливостей.

10. Вперше відзначено високий авторитет суду та значний рівень правової свідомості українського народу в часи Гетьманщини. За допомогою до суду зверталися навіть для вирішення незначних кримінальних справ (про словесну образу, наклеп тощо). Принцип відшкодування матеріальних та моральних збитків був домінуючим у правосудді всього періоду Гетьманщини. Судові засідання завжди були багатолюдними, а за порушення порядку в суді передбачалися жорсткі санкції.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали та висновки дисертаційної роботи можуть бути використані для подальшого дослідження цього важливого періоду історії українського судочинства, з’ясування ступеня розвитку юридичних інституцій та демократичності судової процедури Гетьманщини. Положення дисертації можуть також стати в пригоді при підготовці навчально-методичних розробок та посібників з історії держави та права України, кримінології та кримінального процесу, а також при написанні наукових монографій, популярних нарисів, при читанні нормативних курсів і спецкурсів з кримінального процесу та історії

держави і права України. Висновки та пропозиції дисертанта можуть бути використані в процесі удосконалення законодавства, зокрема під час розробки нового Кримінально-процесуального кодексу України, а також законів “Про судоустрій України”, “Про статус суддів” тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ України, на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне минуле та майбутнє демократичної правової держави Україна” (Львів, 4–5 травня 2001 р.), на Міжнародному науковому семінарі “Модернізація посткомуністичного суспільства. XXI століття” (Ужгород, 27–28 травня 2004 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені у п’яти наукових статтях, які опубліковані у фахових наукових виданнях.

1. *Биркович О.* “Березневі статті” Б. Хмельницького в контексті українського державно-правового будівництва 1648–1654 рр. // Науковий вісник НАВСУ.– 2000.– № 1.– С. 308–319.

2. *Биркович О.* Діяльність Б. Хмельницького в становленні судової системи Гетьманщини 1648–1657 рр. // Науково-практичний збірник.– 2003.– № 23.– С. 7–12.

3. *Биркович О.* Основні правові засади процесу судочинства в період правління Б. Хмельницького // Науково-практичний збірник.– 2003.– № 24.– С. 3–6.

4. *Биркович О.* Політико-правові умови становлення інституцій української держави в період 1648–1657 рр. // Науково-практичний збірник.– 2004.– № 1.– С. 3–9.

5. *Биркович О.* Богдан Хмельницький – будівничий Української козацької держави // Науковий вісник НАВСУ.– 2004.– № 3.– С. 277 - 285.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Питання становлення та розвитку судової системи української держави, у тій чи іншій мірі, вже давно є предметом дослідження відомих правознавців, істориків України та українського права. Особливе місце серед них займають праці представників української історичної школи документалістів, зокрема наукові публікації В. Антоновича [1], М. Грушевського [24; 25; 26], І. Крип'якевича [45; 46; 47], С. Томашівського [113] та ін. Саме праці цих авторів поклали початок науковому вивченню історії становлення української державності та українського права в період визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. У своїй праці “Про козацькі часи на Україні” Володимир Антонович звернув увагу на козацьке звичаєве право, характеризуючи його як право демократичне і гуманне, яке цілком відповідало тодішньому світогляду українського народу. Значне місце у дослідженні процесу становлення української держави в період з 1648 по 1657 роки приділив і Михайло Грушевський у своїй багатотомній праці “Історія України-Руси”. Однак оцінка М. Грушевським ролі і значення Б.Хмельницького у процесі розбудови української держави є досить неоднозначною. З одного боку, історик вказував на вагомий внесок Б. Хмельницького у розбудову інституцій української державності, у тому числі й судової системи, однак, з другого боку, політику Гетьмана останніх років його правління піддавав гострій критиці. Так, М. Грушевський негативно оцінює Переяславську угоду 1654 року між Україною і Московією, вважаючи її як помилку з боку Б. Хмельницького. Крім того, він піддає нищівній критиці внутрішню політику Гетьмана, яка була спрямована на обмеження участі козацьких низів в управлінні державою і на концентрацію

основних владних повноважень у своїх руках, що, у свою чергу, негативно відобразилося на подальшому історичному розвитку всіх державних інституцій Гетьманщини після його смерті.

Відомий історик Іван Крип'якевич у своїй монографії “Богдан Хмельницький” [47], вивчаючи діяльність Богдана Хмельницького, – описує систему та повноваження державних органів, і зокрема порядок здійснення ними судочинства. Що ж до самої судової системи держави Б. Хмельницького, то у своєму дослідженні автор дав загальну характеристику діяльності полкових та сотенних судів, зазначивши при цьому, що їхня організація цілком відповідала тодішньому полково-сотенному устрою української держави. Крім того, І. Крип'якевич відзначав важливе місце, яке займало козацьке звичаєве право в процесі судочинства періоду Хмельниччини.

Питаннями українського судочинства займалися й дослідники правової та державно-правової школи дореволюційної доби. Ці дані, вчені, як писав про них Лев Окиншевич, “започаткували виучування права Гетьманської України як періоду, який ані польська, ані російська історично-юридична наука не вважали за свій” [73, с. 7].

Особливе місце серед них посідають такі вчені, як Д. Багалій, М. Владимирський-Буданов, О. Лазаревський, О. Левицький, Д. Міллер, М. Модзалевський, В. Мякотін та ін. Фактично саме вони і започаткували процес наукового вивчення історії судової системи української держави періоду визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Кожен з цих авторів намагався дослідити різні аспекти розвитку судової системи і судового права Гетьманщини. Певне місце в цих працях займає і досліджуваний нами період. Опубліковані, зокрема, Орестом Левицьким [59] матеріали судових справ дають нам можливість створити певні уявлення про судовий процес середини XVII століття, а окремі нариси з діяльності судів в Україні сприяли більш поглибленому вивченню українського звичаєвого права. Серед зроблених О. Левицьким висновків [60]

особливо заслуговує на увагу висновок, що українське суспільство в період Б. Хмельницького “являлося вільним козацьким народом”, що звичайно не могло не відобразитися і на процесі судочинства того часу. Поряд з цим, дослідник також зазначає, що однією з найбільш суттєвих змін у законодавстві України того часу була ліквідація кріпосницького права та більшості станових законодавчих обмежень, що, у свою чергу, створило умови для побудови рівноправного судочинства, характерними рисами якого були вільнодоступність, рівність усіх перед законом, демократизм та публічність.

На дещо інших позиціях стояв Олександр Лазаревський [51], який поряд із соціальною рівністю відзначав і наявність соціальних суперечностей в українському суспільстві середини XVII століття. Характеризуючи період становлення судочинства в Гетьманщині, О. Лазаревський звертав увагу на намагання місцевої полково-сотенної адміністрації втручатися у процес судочинства, зокрема у діяльність магістратських та ратушних судів [52]. Такої ж думки дотримувався і Д. Багалій [2], який визнавав, що в ході визвольної війни 1648–1654 рр. усі суспільні групи заради спільної справи на деякий час злилися в “одну безстанову масу”, однак швидко стали прагнути до станового відокремлення. Серед них він виділив таку домінуючу на той час верству, як “козацтво”.

Що ж до наукової спадщини О. Лазаревського, то слід віддати йому належне за зібраний унікальний і цінний, з наукової точки зору, документальний матеріал, серед якого значна кількість документів стосується історії права і юридичного побуту українців у досліджуваний нами період.

Одним з найвідоміших дослідників українського права Лівобережної України XVII століття був Олександр Кістяковський, який підготував до друку і видав “Права, по которым судится малороссийский народ” – кодекс права України-Гетьманщини [41].

Що стосується нашої теми, то на особливу увагу заслуговує поміщений в цій книзі його “Нарис історичних відомостей”, в якому вчений, розкриваючи мотиви складення кодексу права Лівобережної України XVIII століття і характеризуючи джерела права, на підставі яких він складений, підкреслює, що частина цих правових джерел діяла і в період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Зокрема О. Кістяковський детально аналізує пам’ятки магдебурзького права, показує його походження, розвиток, значення та особливості застосування в Україні [41].

У своїй праці про кодифікацію права в Україні Іван Теличенко [108] дав короткий огляд тих джерел права, що застосовувались українськими судами в XVII–XVIII століттях, вказавши на суперечності, які виникали при врегулюванні правовідносин правовими нормами з різних збірників законів.

Значний вклад у вивчення історії судів і судочинства Гетьманщини вніс Дмитро Міллер [65; 66]. Цей дослідник, оцінюючи діяльність судових установ середини XVII століття, вказував на неузгодженість окремих норм тодішнього судового законодавства.

Питаннями міського самоуправління та застосування в Україні німецького права займався Михайло Владимирський-Буданов. У монографії “Німецьке право в Польщі і Литві” [19] він дослідив етапи становлення та розвитку магдебурзького права в Україні, а також склад міських судів, їх компетенцію та порядок діяльності на прикладі кількох міст, які користувалися магдебурзьким правом.

Одним з перших дослідників діяльності копних судів був Микола Іванишев. У своїй монографії “О древних сельских общинах в Юго-Западной России” [39] вчений описав склад копного суду, порядок провадження слідства та суду копою, винесення та виконання вироку. Метою об’єднання поселень у громаду М. Іванишев вважав попередження порушення законів, викриття та переслідування злочинців, вчинення суду над ними та їх покарання.

Венедикт Мякотин, котрий досліджував суспільний лад України XVII–XVIII століть і дав загальну характеристику козацьких судів, відзначав їх демократизм і публічність [68].

Дослідник копних судів Л. Кутовая характеризувала їх як судові кримінальні органи з широкими прерогативами. Проте вона дещо перебільшувала значення цих судів, оскільки їх компетенція була досить обмеженою [49].

Питаннями злочинів і покарань за них у Запорозькій Січі займався А. Д-ський [34]. Він описав основні види злочинів і систему покарання за них згідно з козацьким звичаєвим правом. При цьому він звертав увагу і на такі риси процесу козацького судочинства, як його демократизм, відкритість і прозорість. Водночас дослідник зазначав, що процес судочинства в Січі був досить жорстким, особливо це показано на системі покарання, яка здебільшого носила публічний характер і була направлена не стільки на перевиховання правопорушника, скільки на залякування.

Таким чином, незважаючи на суттєвий доробок представників дореволюційної історико-правової школи у вивченні судоустрою та процесу судочинства у досліджуваний нами період, ці правові інститути Гетьманщини так і не знайшли належного висвітлення в названих та інших працях. Слід зазначити, що, зібравши вагомий фактологічний матеріал, дослідники акцентували свою увагу переважно на описовій стороні, та й то це стосувалося переважно періоду XVIII століття.

Після поразки національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. і в процесі наступних суспільно-політичних змін всередині українського суспільства, пов'язаних із встановленням радянської влади, фактично в українській державно-правовій науці сформувалися три основні наукові осередки, в яких продовжувала вестися дослідницька робота по вивченню історії української державності та українського права. При цьому слід

зазначити, що дослідники цих центрів приділяли значної уваги історії розвитку українського судочинства.

Два з цих центрів знаходилися за межами радянської України: перший – на території Галичини (Польща), представниками якого були такі дослідники, як І. Крип'якевич, Я. Падох, М. Чубатий та ін.; другий – у Празі (Чехословаччина), куди після поразки у національно-визвольних змаганнях перемістилися ряд відомих політичних діячів та науковців, до числа яких належали С. Дністрянський, А. Яковлів, дещо пізніше до них приєднався і Р. Лащенко.

Третім і найбільшим центром стала створена у 1920 році при Українській академії наук УРСР у м. Києві Комісія по вивченню історії українського права. До її складу входили такі відомі науковці, як С. Борисенюк, В. Гришко, Р. Лащенко, Л. Окиншевич, І. Слабченко, І. Черкаський та інші. В результаті роботи комісії було випущено 8 томів “Праць комісії для виучування історії українського права”, які містять і ряд цікавих наукових розвідок по досліджуваній проблемі.

Створення даної комісії пояснювалося, перш за все, проведенням в Україні того часу політики “українізації”. Виходячи з цього, в 20-х роках ХХ століття перед державно-правовою наукою гостро постало питання систематизації уже напрацьованого матеріалу та його наукового осмислення. За виконання цього завдання взяли члени вищезазначеної комісії.

Що стосується досліджуваної нами тематики, то, зокрема, історик права Ростислав Лащенко у своїх “Лекціях по історії українського права” [56] дає загальну характеристику джерел права, що діяли в Україні. Проте він помилково вважав, що Литовський Статут є пам’яткою тільки українського права. Р. Лащенко також безпосередньо займався і вивченням історії українського судочинства, а саме діяльності копних судів в Україні. При цьому

він зазначав, що саме в судочинстві копних судів були закумуляовані найбільші цінності української нації. До таких цінностей він відносив демократизм, відкритість, гуманізм, який базувався на християнській моралі, а також елементи загальнолюдської ціннісної дефініції “добра” і “зла”.

Історик права Іринарх Черкаський зібрав цікавий фактичний матеріал про судоустрій і судочинство Лівобережної України. Слід зазначити, що дослідник робить важливий висновок про всенародність процесу судочинства в період Гетьманщини. Цей же висновок можна застосувати і до судочинства періоду визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Окрема праця І. Черкаського присвячена копним судам, що діяли в Україні у XVI–XVIII століттях [119]. Крім того, він описав характер доменіального суду в гетьманський період [118], справедливо при цьому зазначивши, що доменіальне судочинство зберігалось в період Хмельниччини, однак судова компетенція доменіальних судів була змінена в бік її демократизації та гуманізації.

Фундаментальними працями з питань кримінального і адміністративного права Гетьманщини є твори Михайла Слабченка. Дослідник показав систему покарань, що їх застосовували тоді суди різних рівнів. М. Слабченко також дав загальну характеристику судочинства України в XVII–XVIII століттях. Певну увагу він приділив і судочинству середини XVII століття. Однак саме в цьому періоді М. Слабченко вбачав цілий ряд вад, якими страждав тодішній судовий процес. Перш за все, це відсутність єдиних кодифікованих джерел права, згідно з якими здійснювалося судочинство [101].

Поряд з цим М. Слабченко приділяв значну увагу вивченню козацького звичаєвого права та проблем соціально-правової організації Запорозької Січі. При цьому він зазначав, що одну з основних та ключових ролей у процесі формування правової системи

Гетьманщини відігравали законодавчі норми, які були сформовані у середовищі запорозького козацтва [102].

Значний вклад у вивчення пам'яток права України-Гетьманщини зробив Микола Василенко [14; 17]. Перу видатного вченого належить багато цікавих досліджень, але найбільшою його заслугою є публікація матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII століть [14; 15; 17]. Матеріали М. Василенка є особливо цінними у дослідженні порядку провадження судочинства в кримінальних справах середини XVII століття [15].

Зазначимо, що дослідники української державно-правової школи 20-х років XX століття, яка діяла в УРСР, зробили значний внесок у вивчення державно-правового розвитку України періоду Гетьманщини. Однак їхній творчий доробок значною мірою було ліквідовано в ході сталінських репресій у 30-х роках XX століття.

Посильний внесок у вивчення питань історії становлення та розвитку судової системи досліджуваного періоду зробили представники історико-правової школи із середовища української діаспори. До числа таких дослідників можна віднести В. Липинського [61], О. Оглоблина [69, 70, 71], Л. Окиншевича [73, 75], Я. Падоха [77, 78, 79, 80], А. Яковліва [134, 135, 136].

Зокрема, державно-політичний устрій України XVII століття детально описав у своїх працях Лев Окиншевич. Він розглядав також і судову компетенцію центральних органів влади в період Хмельниччини [72; 73; 74]. Однак, як видно з його праць, автор дещо романтизував політико-правову систему української держави середини XVII століття, намагаючись показати її як загальнонародну республіку. У своєму дослідженні виникнення інституту значного військового товариства в Гетьманщині Л. Окиншевич наводить приклади з багатьох судових справ, знайдених ним в архівах, та друкує як додатки документальний матеріал, що є корисним для

вивчення судочинства України XVII століття [74].

Крім того, Л. Окиншевич приділяв значну увагу розробці основних теоретичних положень українського права періоду національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. У своїх працях дослідник намагався показати динаміку та основні етапи розвитку судового процесу в Гетьманщині, а також вплив на його становлення суспільно-політичних змін, які відбувалися на території України в досліджуваний нами період. Зокрема, Л. Окиншевич зазначає, що вже на середину XVII століття збільшується кількість злочинів на економічному ґрунті, що безпосередньо пов'язане із розвитком торговельних та товарно-грошових відносин на території Гетьманщини.

Одним з дослідників копного судочинства є відомий історик і правознавець Андрій Яковлів. Він опублікував кілька праць, присвячених цьому питанню [134; 135]. У них він визначає склад і компетенцію копних судів, дискутуючи з попередніми дослідниками, розкриває поняття “копної околиці”, описує копний процес та зазначає причини зникнення копних судів в Україні.

Як на його думку, ці причини криються у посиленні впливу російського царизму на внутрішню політику Української козацької держави після підписання Переяславської угоди 1654 року.

Крім того, А. Яковлів написав серйозне монографічне дослідження, яке стосувалося історії українського звичаєвого процесуального права [136]. У зазначеному дослідженні А. Яковлів висвітлив основні етапи становлення та розвитку українського звичаєвого права. При цьому вчений зазначав, що дане право містило в собі цілі пласти правової свідомості українського народу і є джерелом для вивчення історії українського права починаючи від найдавніших часів.

Значну увагу А. Яковлів приділив також вивченню історії становлення та розвитку українсько-московських відносин у період

XVII–XVIII століть. У своїх дослідженнях з даної проблеми [132; 137] автор переконливо доводить, що з самого початку встановлення українсько-московських міждержавних відносин російський царизм протягом всієї історії Гетьманщини проводив чітко сплановану політику, спрямовану на обмеження автономних прав української державності, яка завершилася її ліквідацією у 1764 році.

Характеризуючи Переяславську угоду і “Березневі статті” 1654 року, А. Яковлів зазначав, що дана угода з самого початку носила для України обмежений характер, оскільки не визнавала незалежності, створеної Б. Хмельницьким української держави. Крім того, А. Яковлів на базі обширного джерельного матеріалу показав усю складність і суперечливість переговорного процесу між Б. Хмельницьким та московською стороною. Поряд з цим у дослідженні зазначається, що у найбільш відповідальний момент Переяславська угода була на межі зриву. І лише мудра та поміркована позиція Б. Хмельницького не дозволила цьому статися. Оцінюючи дану угоду з правової точки зору, А. Яковлів, слідом за М. Грушевським, розглядає цю угоду і “Березневі статті” як військовий союз між двома державами.

Питаннями українсько-московської угоди 1654 року та її подальшого впливу на державно-правовий розвиток інституції української держави займався Олександр Оглоблин [69; 70; 71]. Оцінюючи значення Переяславської угоди, дослідник намагався визначити як позитивні, так і негативні сторони цієї угоди. Зокрема, що стосується позитивних сторін, то О. Оглоблин до них відносив: визнання української держави на міжнародній арені; військову допомогу з боку московського царя, яка значною мірою сприяла перемозі Б. Хмельницького над Річчю Посполитою та її союзниками; визнання московським царизмом інституцій української держави як незалежної від Москви державної системи. Це положення стосувалося, зокрема, і судової системи держави Б. Хмельницького,

яка згідно з підписаними російським царем “Березневими статтями” була незалежною системою з власне українським правом та процесом судочинства.

Відомим зарубіжним істориком українського права був Ярослав Падох. У своїй праці з історії давнього українського судочинства – від княжої доби до Гетьманщини – автор дає загальну характеристику судової системи та судового процесу [79]. Крім того, Я. Падох детально описав ґрунтовий процес Гетьманщини [77; 80]. Зокрема, дослідник зазначав, що ґрунтовий процес на території української держави періоду Хмельниччини формувався на власне українській національній основі. Він вбачав глибоке історичне коріння процесу становлення та формування українського ґрунтового права, що йшли ще з княжої доби.

Крім того, Я. Падох зазначав, що переважна більшість справ, яка розглядалася в судах Гетьманщини в досліджуваний нами період, мала матеріальний характер.

На особливу увагу заслуговує робота В’ячеслава Липинського “Україна на переломі” [61]. Принагідно зазначимо, що ця праця може служити для нас певним не лише теоретико-концептуальним, а й методологічним інструментарієм по вивченню історії української державності в період правління Б. Хмельницького. У даній роботі автор розкриває концепцію українського монархізму, при цьому він дає унікальну аналітику і оригінальну інтерпретацію історичних подій, які відбувалися в період визвольної війни 1648–1657 рр. У своїй роботі дослідник зазначає, що, поряд з монархічною тенденцією, у створеній Б. Хмельницьким українській державі існувала також старшинсько-олігархічна тенденція, носіями якої були представники української шляхти та нової козацько-старшинської еліти. Крім того, В. Липинський відзначає і той факт, що переважна більшість тодішньої української еліти не була готова до побудови суверенної української держави через тогочасні

суспільно-політичні умови, які диктували і відповідне мислення тієї еліти.

Виходячи з концепції В. Липинського, слід зазначити, що політичне мислення верхівки тодішнього українського суспільства мало переважно корпоративний, а не державницький характер. Ця тенденція значною мірою і вплинула на подальший історичний розвиток Гетьманщини та її державно-правових інституцій. Концепція В. Липинського значною мірою користується популярністю серед частини сучасних наукових кіл.

Актуальною на сьогоднішній день з точки зору теоретико-концептуального і методологічного вивчення досліджуваної проблеми, як на наш погляд, є праця Станіслава Дністрянського “Нова держава” [32]. У цій праці автор розглядає українську національну ідею як основний чинник, який ставить поняття “український народ” і “українська нація” у безпосередній зв’язок із державою та її законами. Виходячи з цього, він вважав, що природне право будь-якої нації полягає, перш за все, у створенні власної держави та формуванні законодавства, яке б базувалося на власне національних культурних, історичних та ментально-психологічних цінностях.

З числа представників радянської історико-правової науки проблемами становлення та розвитку українського судочинства займалися, зокрема, такі дослідники, як А. Ткач та А. Пашук.

Зокрема, в центрі уваги А. Ткача були проблеми правових джерел українського судочинства та практичного використання останніх. Особливий науковий інтерес становить його дослідження звичаєвого права, застосовуваного українськими судами, підкріплене фактичними матеріалами. А. Ткач розглянув не тільки “Права, по которым судится малороссийский народ”, а також описав правові джерела та особливості їхнього застосування в процесі судочинства [111]. Що ж до правових джерел “Прав...”, то А. Ткач

доводить, що дані джерела своїми витокami сягають ще давньоруських часів, при цьому зазначає, що законодавство періоду правління Б. Хмельницького теж зробило свій помітний вплив на формування такого акту, як “Права, по которым судится малороссийский народ”. Однак, оцінюючи українське право Гетьманщини загалом, цей автор робить висновок про класовий та антинародний його характер, зазначаючи при цьому, що таке право, як і всяке дореволюційне право, стояло, перш за все, на захисті інтересів панівних верств.

Питання становлення судової системи в Гетьманщині періоду 1648–1654 років розкривається у дослідженнях Андрія Пашука [81]. Вчений описує соціально-економічні умови виникнення, розвитку і діяльності судів Лівобережної України, судову систему та пам’ятки процесуального права, дає загальний нарис судового процесу. А. Пашук також вивчав судову реформу, здійснену К. Розумовським, але він помилково вважав, що в основі її проведення лежали класові мотиви та прагнення землевласників-старшин до участі в Генеральному військовому суді.

Основним недоліком останніх досліджень є розгляд автором цієї проблеми з марксистських позицій і зображення, внаслідок цього, судів та судового процесу як знаряддя захисту класових інтересів. А. Пашук безпідставно заперечував демократичність козацького судочинства, а козацьку судову систему помилково вважав класовою і експлуататорською за своїм змістом. Однак дослідження А.Пашука, незважаючи на всю їхню заідеологізованість, дають можливість значною мірою переоцінити внесок радянської історіографії у вивчення історії українського судочинства періоду Гетьманщини. Як видно з аналізу змісту праць А. Пашука, їхній автор часто користувався так званою “езопівською мовою”, виходячи з чого зроблені ним висновки не завжди співпадають із змістом досліджень. Що ж стосується досліджуваного

нами періоду, то А. Пашук, зокрема у своїй праці “Суд і судочинство на Лівобережній Україні” [81], наводить цілий ряд прикладів демократичності, відкритості і прозорості процесу судочинства. Автор також справедливо відзначає посилення ролі звичаєвого права в цей період. Однак зроблені ним висновки вказують на зворотнє, а саме, що процес судочинства даного періоду носив “класовий” характер. Водночас до заслуг даного вченого можна віднести зібраний і добротню систематизований ним фактичний матеріал, який і по сьогоднішній день становить для нас наукову цінність.

Серед праць радянських дослідників епохи визвольної війни під проводом Б. Хмельницького особливе місце займає монографічна праця Віталія Замлинського “Богдан Хмельницький” [37]. У своєму творі автор зробив одну з перших спроб відійти від штампів і кліше, які нав’язувалися радянській історичній науці офіційною комуністичною ідеологією. Зокрема, він визнавав заслуги Б. Хмельницького, передусім, як засновника української держави і видатного державного та політичного діяча, основні зусилля якого були спрямовані перш за все на розбудову інституцій української держави, у тому числі й судової системи.

Суттєвий відхід від радянських постулатів в оцінці особи Б. Хмельницького зробив український радянський історик Михайло Брайчевський. Дослідник у своїй науковій праці “Приєднання чи возз’єднання” [12] доказав історичну і правову невірність поняття “возз’єднання” України і Московської держави. Крім того, М. Брайчевський намагався довести наукову безпідставність та тенденційність марксистсько-ленінського підходу до вивчення української історії, який, як на його думку, не лише не сприяє, а й часто шкодить її об’єктивному вивченню.

У сучасній державно-правовій науці проблемами розвитку судового законодавства періоду Гетьманщини і його окремих

галузей займаються такі дослідники як, О. Гуржій [27; 28], Н. Сиза [90; 92; 93], В. Шевчук [123; 124] та інші.

Зокрема, О. Гуржій підготував декілька монографічних праць з історії розвитку української державності та українського права, в яких певну увагу приділив вивченню окремих питань законодавства української держави в досліджуваний нами період та організації судочинства [27]. Дослідник звернув увагу на різнобій у процесі судочинства того часу, на відсутність єдиних кодифікованих правових документів, що значною мірою ускладнювало ведення судових справ.

Дослідженням історії магістратських та ратушних судів займається також Л. Гамбург [20]. Автор звертає особливу увагу на демократизм, самоврядність та публічність судочинства магістратських судів, однак при цьому зазначає, що вже в останні роки правління Б. Хмельницького намітилася тенденція активного втручання в роботу магістратських та ратушних судів козацько-старшинської адміністрації.

Характеризуючи історіографічний доробок сучасних дослідників, слід зазначити і те, що в останні роки було опубліковано цілий ряд праць, присвячених проблемі правової легітимності існування української держави та її інституцій. До таких праць можна віднести дослідження О. Салтовського [82], П. Саса [83; 84], І. Харченка [116] та ін.

Зокрема, І. Харченко, слідом за В. Липинським, звернув увагу на питання легітимності влади Б. Хмельницького через призму правової свідомості тодішньої еліти провідних феодальних держав. Виходячи з цього автор робить висновок, що ідея Б. Хмельницького про перетворення влади Гетьмана України у спадкову була найбільш дієвим засобом збереження цілісності та суверенітету української держави для її подальшої історичної перспективи.

О. Салтовський у своєму монографічному дослідженні звернув

особливу увагу на основні державно-правові концепції, які були вироблені українською суспільно-політичною думкою і значною мірою служили ідейно-теоретичною базою для побудови Б. Хмельницьким української держави.

Цими ж питаннями займається і П. Сас, який досліджує теоретичну спадщину Й. Верещинського та її вплив на подальший розвиток правової свідомості українського населення [83, 84].

Діяльності Б. Хмельницького у створенні української держави присвячені дослідження Б. Качмарика [40], В. Смолія [104], Т. Яковлевої [131] та ін.

З точки зору оцінки правової свідомості населення України періоду визвольної війни під проводом Б. Хмельницького на особливе місце заслуговує, як на наш погляд, праця Н. Яковенко “Паралельний світ”. У даному дослідженні автор намагається з точки зору антропологічної перспективи реконструювати світогляд різних верств українського населення напередодні визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Звичайно, що дана дослідниця звертає свою увагу і на такі фактори, як законослухняність, поняття “добра” і “зла” з позицій тодішньої суспільної моралі [130].

Проблемами вивчення політико-правових наслідків Переяславської угоди 1654 року та “Березневих статей” на подальший розвиток історії української державності займаються такі дослідники, як В. Горобець [23] та Т. Чухліб [122].

Крім того, в 1998 році було видано збірник універсалів Б. Хмельницького та українських полковників періоду визвольної війни. Сучасними дослідниками історії українського права видано збірник “Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.”, в якій опубліковані тексти офіційно-службових документів, у тому числі й процесуально-юридичні. У вступній статті В. Панашенко дає загальну характеристику органів управління та їх канцелярій в Гетьманщині. А упорядник збірника В. Горобець коментує види

документів, їх особливості та процес творення у XVIII столітті.

Під редакцією Ю. Шемшученка в 1997 році перевидано збірник “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Упорядник К. Вислобоков у вступному нарисі дає загальну характеристику джерел, змісту, системи та соціально-політичних передумов створення цієї пам’ятки. Автори стверджують, що ними відтворено найбільш повний і автентичний текст.

У той же час в умовах незалежної української державності ще не з’явилося узагальнюючої праці про суди і кримінальне судочинство в період національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, що має велике значення для розуміння безперервності процесу творення власного судочинства нашим народом на основі традицій попередніх поколінь. Таким чином, існує необхідність перегляду напрацювань багатьох дослідників гетьманського періоду та використання опублікованих за останнє десятиліття нових матеріалів для написання історії становлення суду та судочинства Гетьманщини в період з 1648 по 1657 рр.

Джерельна база дослідження. Дисертація написана на основі опублікованих та неопублікованих архівних матеріалів, що відображують державний та суспільний устрій, право та судочинство, що існували в Україні в період Гетьманщини. Зокрема, це такі збірники документів: “Акты, относящиеся к истории Юго-западной России” [192–196]; “Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе” [198], “Полное собрание законовъ Российской империи” [176–191], “Документи Богдана Хмельницького” [202], “Воссоединение Украины с Россией : Документы и материалы” (у 3 т.) [197, 198] та правові збірники: “Статут Великого князства Литовського. 1588 года” [208], “Права, за якими судиться малоросійський народ” [175].

Ряд важливих документів з даної проблематики зібрав та опублікував М. Василенко [14; 15; 16].

Важливими джерелами, використаними при написанні дисертації, були збірники опублікованих судових документів: “Сулимовский архивъ. Фамильныя бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей. XVII–XVIII в.” [209], “Мотыжинский архивъ. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в.” [206], “Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657–1674 годовъ” [207], документи.– Оpubліковані В.Л. Модзалевським [197, 198].

Найбільш цінними для досліджуваної теми є неопубліковані архівні матеріали: судові справи середини і другої половини XVII століття, що знаходяться у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Для досягнення поставленої мети дисертантом використані також сучасні закони України, а саме: Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [215], Кримінально-процесуальний кодекс України, затверджений Законом Української РСР від 28 грудня 1960 р. із змінами та доповненнями станом на 12 липня 2001 р. [216] та Кримінальний кодекс України, прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 р. [217]

2. 1. Суспільно-політичні та державно-правові умови формування інституцій української державності в період правління Б. Хмельницького

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького започаткувала процес творення української державності. Процес побудови української держави, а разом з тим і її інституцій призвів до формування нової української судової системи як складової державної системи Гетьманщини. Судова система, як засвідчує аналіз опрацьованих нами матеріалів, проходила своє становлення у нелегких умовах військових дій, що, у свою чергу, відобразилося і на її оформленні.

Перш ніж безпосередньо перейти до розгляду процесу становлення та утвердження судоустрою та судочинства в новоствореній українській гетьманській державі, вважаємо за доцільне розглянути суспільно-політичні та державно-правові умови формування інституцій української державності в період правління Б. Хмельницького.

Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков зазначають, що найбільша заслуга Б. Хмельницького “полягала у визнанні ним соціально-економічних завоювань селянської війни, що ознаменувало її завершення, а відповідно і створило принципово новий фундамент для консолідації української нації” [104, с. 386].

Основні причини виникнення цієї війни мали загалом комплексний характер, вони увібрали у себе найбільш вагомі проблеми соціально-економічного, національно-релігійного і політичного гніту, який здійснювала Річ Посполита в українських землях протягом більш ніж двох з половиною століть, починаючи з кінця XIV століття. У першій половині XVII століття ці проблеми набрали особливого загострення. Так, у плані соціально-економічному Річ Посполита розпочала масово запроваджувати

фільварково-панщинну систему ведення господарства, суть якої полягала у збільшенні виробництва продукції сільського господарства, зокрема збіжжя на експорт, шляхом інтенсивної експлуатації селянської праці. Фільварково-панщинна система розпочала процес масового закріпачення українського селянства, що, у свою чергу, спричинило в його середовищі гостре невдоволення, яке вилилося в різних формах пасивного і активного опору, таких як небажання відробляти панщину, масові втечі від поміщиків, підпали поміщицьких маєтків, організація стихійних виступів і селянських повстань, найбільшими з яких були повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка.

Нова фільварково-панщинна система призвела також до формування величезного магнатського землеволодіння, яке за своєю динамічною природою мало експансивний характер і вступало в гостру суперечність з інтересами економічно більш інтенсивного дрібного та середнього землеволодіння шляхти та козаків, що значно збільшувало число незадоволених політикою Речі Посполитої і серед тодішньої шляхетської еліти, яка розцінювала наступ магнатів як порушення її природних, майнових, політичних і регіональних прав. Такі суперечності розколювали шляхетську еліту на два ворожих табори, боротьба яких значною мірою ослаблювала могутність Речі Посполитої, знижувала ефективність роботи її державного механізму.

Внутрішня криза Речі Посполитої поглиблювалася також цілим рядом поразок, які вона зазнала від Прусії та Швеції в ході тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. і які, у свою чергу, призвели до банкрутства її завойовницьких планів щодо Криму та Османської імперії.

Все це призвело до падіння авторитету держави в очах переважної більшості тодішньої політичної еліти Речі Посполитої, посилюючи тим самим в її середовищі сепаратистські тенденції, які

на території України найбільш повно себе проявили у діяльності магнатських конфедерацій, що стали основними осередками поширення і посилення соціально-економічного гноблення українців.

Соціальні утиски українського населення супроводжувалися не менш тяжким національно-релігійним гнітом, який полягав у насильному окатоличенні та ополяченні як української шляхти, так і українського селянства та козацтва. У цій політиці польський уряд особливого значення надавав діяльності ордену єзуїтів. Саме єзуїти стали основними провідниками католицизму в Україні. Єзуїтами запроваджувалися так звані єзуїтські колегіуми, які виконували, з одного боку, роль вищих навчальних закладів, де навчалися діти української шляхти і багатих міщан, а з другого – саме в цих колегіумах відбувалося навернення православних дітей до католицької віри. Зокрема, майбутній керівник українського національно-визвольного руху Зіновій (Богдан) Хмельницький, навчаючись, як пише І. Крип'якевич, у Львівському єзуїтському колегіумі, прийняв католицьку віру і разом з нею друге католицьке ім'я – Теодор, яке в перекладі з латини звучить як “божий дар”, або Богдан [47, с. 48]. Крім цього, єзуїти активно провадили політику дискредитації українського православного духовенства та насильного навернення до католицизму широких українських мас.

Цій тенденції масового ополячення і окатоличення намагалися протистояти українські православні братства та частина верхівки української православної церкви. До їх числа належали Єпископ Львівський Г. Балабан, К. Терлецький, І. Потій, а також Митрополит Київський М. Рогоза [33, с. 180–181]. Ці українські діячі стали ініціаторами проголошення Берестейської унії (1596 р.). Однак заснований ними поступово-опортуністичний рух, який у вигляді релігійної унії намагався, за словами В. Липинського, “політично помирити українські національні домагання з тодішніми все

сильнішими шляхетсько-олігархічними, демократичними і антимонархічними, польсько-католицькими тенденціями – викликав серед української нації надзвичайно гостру, і заразом по своїй соціальній структурі міцну й здорову православно-монархічну реакцію” [61, с. 15].

Таким чином, ідея захисту православ’я від католицизму та унії стала ідеологічним базисом, який об’єднував навколо себе, як пише В.Липинський, “всі прив’язані до старої національно-державної традиції військово-хліборобські та військово-промислові економічно продукуючі класи” [61, с. 15]. До числа цих класів належали українське козацтво, українське селянство та міщанство і численна українська шляхта, яка й надалі сповідувала православ’я.

Запорозька Січ стала на той час найбільш активним осередком боротьби українського народу за своє визволення. У масовій свідомості українців вона уособлювалася з особливим духом козацької вольності [61, с. 15–16]. Пояснення цьому слід шукати в тому, що козацтву, зокрема низовому, починаючи ще з його первісного організаційного оформлення, завжди був притаманний наївний військово-політичний демократизм, який з часом, а саме починаючи із створення реєстрового козацтва, еволюціонувався в усвідомлення себе козаками як своєрідного елітного стану, або “лицарського ордену”.

Крім того, надзвичайно важливе значення для розвитку державно-правової бази українців мав процес творення на початку XVII століття підвалин державності в південному регіоні Наддніпрянщини, в основу якої була покладена система полково-сотенного устрою українського козацтва.

По суті це була перша спроба практичного втілення полково-сотенної системи побудови української державності, яка в період Хмельниччини стала основою формування української гетьманської держави. За часів гетьманування П. Дорошенка було створено 6

полків у вигляді територіально-адміністративних одиниць з центрами у Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі та Черкасах. У першій половині 30-х рр. розпочалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблунівського полків [21, с. 278].

На цій території була запроваджена система козацького самоуправління, яка базувалася на звичаєвому праві, на давніх козацьких традиціях самоврядування та судочинства.

Козацька державотворча стихія у свою чергу вплинула на еволюцію державної ідеї в українській суспільно-політичній думці. У цьому плані на особливу увагу заслуговували проекти католицького єпископа (вихідця з українського шляхетського роду) Й. Верещинського та одного з керівників козацького повстання 1591–1596 рр. С. Наливайка.

Й. Верещинський уперше в історії української суспільно-політичної думки висунув програму створення васального стосовно Речі Посполитої Задніпровського козацького князівства та Лівобережної України, яка б охоплювала територію від Лубен до Мстислава у складі 15 полків як адміністративно-територіальних одиниць [83, с. 59–61]. Підґрунтям економічного устрою цієї держави, на думку Й. Верещинського, повинна була стати земельна власність, що закріплювалася за Військом Запорозьким [84, с. 75–78].

Проект Й. Верещинського був суттєвим кроком у плані вироблення програми козацького автономізму у вигляді побудови козаками власного державного утворення. При цьому Й. Верещинський вводить у політичний словник назву “український народ”. Він вмотивував історичну категорію “народу українського християнського” [83, с. 60], наповнивши етнополітичним змістом узагальнююче поняття “народ”. Однак слабким місцем цього проекту було те, що в ньому йшла мова перш за все про захист прав та вольностей Запорозького козацтва, інтереси ж інших верств

українського населення ігнорувалися.

Крім проекту, запропонованого Й. Верещинським, відомим також є проект С. Наливайка, суть якого полягала у створенні на межах річки Дніпра і Південного Бугу опорного пункту з козацькою залогою для несення прикордонної служби та боротьби з татарами і турками [86, с. 54].

Незважаючи на те, що обидва проекти були відхилені правлячими колами Речі Посполитої, вони справили значний вплив на укорінення і розвиток державницької ідеї у свідомості української православної, шляхетської, козацько-старшинської та церковної еліти. Однак усвідомлення українською елітою необхідності відновлення української держави, як засвідчив подальший розвиток подій, прийшло лише в ході національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, яка розпочалася навесні 1648 року.

У цій роботі ми звернемо увагу лише на результати національно-визвольної війни, оскільки вони мали безпосередній вплив на становлення судової системи в Україні періоду Хмельниччини.

Так, у період найвищого свого піднесення визвольна війна під проводом Б. Хмельницького:

- охопила майже всю етнічну територію України;
- ліквідувала чужоземний національний та соціальний гніт над українським народом;
- знищила старі феодальні відносини на території України, які уособлювали собою велике феодальне землеволодіння з фільварково-панщинською системою господарювання та кріпацтва;
- спричинила істотні зміни в соціальній структурі українського суспільства і тим самим пришвидшила процес формування нової української еліти в особі козацької генеральної та полково-сотенної старшини;

– заклала підвалини побудови української державності з полково-сотенним адміністративно-територіальним устроєм, на чолі якого стояла влада Гетьмана з чіткою тенденцією до її монархізації (спадковості)*;

– визначила релігійний чинник (православ'я), один із найбільш визначальних чинників національної самоідентифікації українців, а також їхню як релігійну, так і національну відмінність від поляків.

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького призвела до суттєвих соціальних та політичних змін усередині самого українського суспільства, що відіграло вирішальну роль у становленні нової моделі соціально-економічних відносин в країні, яка по цілому ряду рис не співпадала з класичними моделями феодальних суспільств Західної Європи, а також Московської держави. До таких рис слід віднести:

– відсутність (за окремими винятками) великого і середнього феодального землеволодіння з його фільварково-панщинною системою і кріпацтвом;

– перехід у власність державного скарбу більшості земельного фонду колишніх магнатських і католицько-церковних землеволодінь України;

– утвердження селянського землеволодіння, яке являло собою окремішню від держави власність на землю, що була здобута українськими селянами в ході “займанщини”;

– утвердження козацької власності на землю;

– зростання землеволодіння української православної церкви, керівництво якої в результаті перемоги військ Б. Хмельницького намагалася відігравати дедалі більшу роль у внутрішній та зовнішній політиці Гетьманщини;

– започаткування гетьманського і козацько-старшинського землеволодіння, яке створило економічну основу формування нової

* Дану тенденцію найбільш послідовно доводив В. Липинський у роботі “Україна на переломі” [61].

української еліти.

Усі ці соціальні та політичні зміни суттєво вплинули на зміну правової свідомості українського населення, системи судоустрою та судочинства.

Внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького в Україні зазнали помітних змін не лише форми місцевої судової практики, але й сам соціальний зміст права, який у період панування Речі Посполитої мав кріпосницький характер, а також зумовила появу нових норм, спрямованих у бік полегшення соціально-правового становища народних мас шляхом ліквідації кріпацтва і пансько-фільваркової системи господарювання. На звільнених землях були скасовані законодавчі акти польської королівської влади та сеймів, а саме “Устав про волоки” 1557 року, “Ординацію Війська Запорозького реєстрового” 1638 року [28, с. 123].

Певний час фактично не діяли (бо на них майже не посилалися в службовій практиці) найбільш принципові положення Статуту Великого Князівства Литовського 1588 року і “Порядку прав гражданських”, в яких, зокрема, йшлося про закріплення селян за землевласниками, купівлю-продаж землі “простими людьми”, переходи в інші стани тощо.

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького призвела також до значних змін у сфері правової свідомості широкого загалу українського населення. Як зазначає з цього приводу П. Сас, у народних низах “викристалізуються і все частіше вкорінюються ідеї соціальної справедливості, зокрема ідея обрання, як альтернатива експлуататорському суспільству, а також ідея суспільного устрою, який побудований на принципах співжиття ранньохристиянської общини, обґрунтування природної рівності людей” [86, с. 102].

Водночас в українському суспільстві набували поширення соціально-правові ідеали козацтва. Дані ідеали базувалися на

усвідомленні своєї особистості та людської гідності, демократичних принципах рівноправ'я, соціальної справедливості тощо, що призвело до формування в Україні суспільства одnodумців[115].

Звертаючись до періоду Хмельниччини, необхідно зазначити, що в процесі побудови української держави загалом і судової системи зокрема значну роль відіграв такий фактор, як стихія народних мас, коли внаслідок масового поkozачення селян і міщан, а також запровадження козацько-січових порядків виникали самоврядні утворення. В цих умовах відбулося формування державного апарату: низових ланок, на основі виборності й підзвітності.

Тут слід зазначити, що більшість сучасних дослідників вважають, що територіально-адміністративний устрій Гетьманщини мав триступеневий характер, складаючись з найнижчих територіальних одиниць у вигляді сотень, які, у свою чергу, об'єднувалися в полки, а ті, у свою чергу, утворювали гетьманську адміністрацію, на чолі якої стояли Гетьман і Генеральна старшина. Однак існують й інші думки з приводу територіально-адміністративної організації Гетьманщини. Зокрема, сучасний український дослідник Ф. Заставний пише, що у період формування української державності (1648–1654 рр.) низовою ланкою адміністративно-територіального устрою виступала козацька громада, яка обирала отамана. Відповідно, – як зазначає він, – сільські громади об'єднувалися в сотні, а ті вже у полки [38, с. 239]. Поділяючи загалом думку Ф. Заставного, ми також вважаємо, що територіально-адміністративний устрій держави Б. Хмельницького мав чотириступеневий характер, що, у свою чергу, відобразилося в організації судової системи Гетьманщини. Сучасна дослідниця Н. Сиза доводить, що козацькі суди “були першою ланкою в судовій системі Гетьманщини” [92, с. 10].

2.2. Діяльність Б. Хмельницького зі створення судової системи Гетьманщини

Важливу роль у становленні судової системи Гетьманщини відіграла державницька діяльність Б. Хмельницького. В основу судової системи Гетьманщини Б. Хмельницьким була покладена судова система Запорозької Січі. Самі ж права окремого суду для Війська Запорозького вперше були встановлені грамотою Жигмонта-Августа від 5 червня 1572 р., які через 10 років були підтверджені грамотою Стефана Баторія [81, с. 63]. За Куруківською угодою від 1625 року запроваджувалася також посада військового судді Війська Запорозького, який за виконання своїх обов'язків повинен був отримувати платню в сумі 100 золотих на рік [33, с. 167]. Система запорозького судочинства була також запроваджена і серед реєстрового козацтва згідно з ординацією 1638 року [101, с. 111].

Суть цієї системи полягала в тому, що згідно з давніми козацькими звичаями судові справи розглядалися на козацькій раді, і їхнім основним правовим джерелом було давнє козацьке звичаєве право.

Давні права Запорозького Війська щодо козацького суду були також підтверджені підписаним Б. Хмельницьким з польською стороною Зборівським трактатом 1649 року, в якому, зокрема, зазначалося: “Щодо наших давніх прав і вольностей, наданих нам святої пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходилися наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного” [202, с. 130].

Загалом можна констатувати той факт, що вже на середину 1650 року судова система держави Б. Хмельницького пройшла етап свого становлення. Крім того, нові реалії, які були пов'язані із значними соціально-економічними і політичними змінами в українському суспільстві, призвели до значних змін у функціонуванні судової системи Гетьманщини.

Тут важливо підкреслити, що загальна народна стихія була ціленаправлена енергійною діяльністю самого Б. Хмельницького, який разом із своєю Генеральною старшинською радою вже у червні 1648 року затвердив спеціальний документ для регулювання цього процесу. Це був статут “Про устрій Війська Запорозького” [48, с. 209]. У його нормах чітко визначалася організація і компетенція всіх органів, котрі перетворилися в осередки публічної влади. В даному статуті також була приділена увага і організації системи судочинства української держави, яка згідно з положеннями цього статуту тісно поєднувалася з її адміністративним устроєм.

У період 1648–1657 рр. завдяки зусиллям Б. Хмельницького була створена ціла судова система, яка охоплювала:

а) вищі органи судової влади, куди входили Гетьман та козацька старшина і при яких діяв Генеральний військовий суд;

б) полкові канцелярії та полкові суди на чолі з полковниками, що здійснювали вищу адміністративну, військову та судову владу на території полку;

в) сотенні та ратушні суди на чолі з сотниками, які, у свою чергу, підпорядковувалися полковим судам;

г) сільські суди, які продовжували існувати як вияв самоуправлінської традиції сільських громад;

д) копні суди;

е) міські суди;

є) доменіальні або шляхетські суди, існування яких було офіційно санкціоновано підписаною російським царем “Жалуваною грамотою українській шляхті” [137, с. 34].

Крім перелічених вище ланок, судова система Гетьманщини охоплювала також і так звані спеціалізовані суди, існування яких зайвий раз служить доказом того, що суспільна система України навіть у ході визвольної війни під проводом Б. Хмельницького мала становий характер. До числа спеціалізованих судів, зокрема, слід

віднести:

- а) духовні суди;
- б) цехові суди;
- в) ярмаркові суди;
- г) митні суди;
- д) третейські суди.

Характеризуючи процес побудови судової системи української держави, слід зазначити, що він здійснювався в обстановці безперервних бойових дій, і це також значно вплинуло на вибір моделі її побудови. В екстремальних умовах війни, коли потрібно було максимально об'єднати та мобілізувати на боротьбу увесь народ, ця організація, яка характеризувалася своєю чіткістю та спрощеністю і ефективністю якої, як ми вже вище зазначали, була перевірена історичною практикою, на той час була найбільш оптимальною.

На чолі всієї судової системи стояв Гетьман Богдан Хмельницький. Як свідчить аналіз опрацьованих нами матеріалів, діяльність Б. Хмельницького у сфері організації судової системи була безпосередньо пов'язана з його державотворчою діяльністю в напрямку забезпечення внутрішньої цілісності та зовнішньополітичного суверенітету Гетьманщини.

У даному контексті слід зазначити, що труднощі, з якими зіштовхнулася українська держава у своїй зовнішній політиці, більшість дослідників пояснюють зовнішньополітичною і геополітичною ситуацією, в якій опинилася Україна. При цьому вони здебільшого звертають увагу на той факт, що українська держава потрапила до лещат трьох найбільш могутніх держав тодішньої Європи, з якими Україна межувала географічно, а саме Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії з її сателітом – Кримським ханством. Звичайно, таке межування значно ускладнювало процес державотворення в Україні, оскільки

українські землі перетворювалися на арену політичних впливів ззовні, однак існувала ще одна складність – це проблема визнання легітимності існування Гетьманщини як окремого державного утворення, яка в умовах тогочасних феодалських відносин перетворилася в одну з найбільш життєво важливих проблем.

Справа в тім, що з позиції звичаїв і порядків, які були в переважній своїй більшості зафіксовані у феодалському праві, існування державних утворень базувалося на династичному принципі. Цей принцип впливав з тогочасної ієрархічної форми існування феодалських держав, суспільства яких були поділені на стани, на вершині яких знаходилися монархи.

З позиції цієї ж ієрархічності будувалися й міжнародні відносини. Так, наприклад, монархи, які були основними носіями і виразниками зовнішньої політики держав, намагалися мати стосунки лише з собі подібними, і будь-які відносини з особами, які були немонархічного чи, тим більше, незнатного походження, вважалися не лишень ганьбою для таких осіб, але й порушенням міжнародних норм. Стосунки з вихідцями з незнатних родів дозволялися лише як стосунки під протекторатом більш значного монарха.

Враховуючи походження Б. Хмельницького, який був колишнім сотником, можна зрозуміти всю складність його становища, адже для більшості монархів тих держав, з якими він намагався налагодити міжнародні стосунки, він вважався васалом. У даному контексті наведемо лише аргументацію кримського хана Іслам-Гірея щодо зради ним Б. Хмельницького у битві під Зборовом у серпні 1649 року. Він відверто заявив Б. Хмельницькому, що як монарх він не може допустити, щоб підданий, нехай і іншої держави, міг загрожувати життю і правам свого господаря [82].

Таким чином, самі обставини, в яких опинився Б. Хмельницький, а разом з ним і Гетьманщина в ході першого року національно-визвольної війни, змусили його все більше схилитися

до необхідності встановлення в Україні класичної для тогочасної Європи форми правління – спадкової монархії. З цією метою Б. Хмельницький робить ряд рішучих зовнішньополітичних кроків. По-перше, він одружує свого сина Тимоша з дочкою молдавського господаря Василя Лупула Роксаною. За задумом Б. Хмельницького, внаслідок цього шлюбу його син, а особливо його онуки, через порідненість з монаршим домом молдавських господарів повинні були стати “рівними” з іншими монархами.

Поряд з цим 18 серпня 1649 р. Б. Хмельницький підписує з польським послом Зборівський трактат, який, незважаючи на те, що значною мірою обмежував територіальну автономію України, все-таки був першою великою дипломатичною перемогою Б. Хмельницького, оскільки за визначенням В. Липинського, став “першою спробою забезпечення українській нації в рамках Польської державності політичної автономії на території козацькій” [61, с. 117]. За умовами Зборівського трактату вперше в історії українсько-польських відносин було встановлено чіткий кордон між Україною і Польщею. На території Гетьманщини, яка за умовами цього договору обмежувалася трьома воєводствами (Київським, Чернігівським і Брацлавським), запроваджувалася влада Гетьмана і Війська Запорозького з полково-старшинною системою державного управління; козацький реєстр зменшувався до 40 тис. чоловік, скасовувалися уніатські та єзуїтські установи.

Крім того, Б. Хмельницький робить цілий ряд рішучих кроків, спрямованих на укріплення власної влади всередині Гетьманщини. А саме, протягом усього 1649 року Б. Хмельницький, який був відвертим противником охлократичних традицій Війська Запорозького, поступово відмовляється від практики скликання “чорних” рад (тобто рад, у яких, крім козацької старшини, брало участь велике число рядових козаків – “черні”) для вирішення найважливіших політичних питань, обмежившись проведенням

нарад із старшиною. Як на нашу думку, цей крок Б. Хмельницького був виправданим, оскільки він запобігав прийняттю некомпетентних, а часто і популістських рішень, які могли призвести до фатальних наслідків для молодого української держави. Поряд з цим, як пише І. Харченко, “він став на шлях підпорядкування собі створюваних полкових і сотенних органів влади (у тому числі й судів. – *О.Б.*) та їх перетворення на знаряддя своєї політики, добиваючись точного і вчасного виконання ними розпоряджень і указів. Одним із таких кроків Гетьмана були вже згадувані вище “Статті про устрій Війська Запорозького” [116, с. 19].

Подальша реалізація положень цих статей мала велике значення для зміцнення влади Б. Хмельницького як Гетьмана України, оскільки в руках місцевої полково-сотенної адміністрації зосереджувалася величезна влада, яка охоплювала, поряд з адміністративними і судовими функціям, ще й функції військові.

Крім того, усвідомлюючи особливе становище, яке займала Запорозька Січ в Гетьманщині, Б. Хмельницький у квітні 1650 року береться за реформування її з метою обмеження січової автономії [107, с. 22].

Суть цієї реформи полягала в тому, що положення “Статей про устрій Війська Запорозького», які спочатку стосувалися лише полково-сотенної адміністративної структури Гетьманщини, були поширені з певними видозмінами і на Запорозьку Січ.

Згідно з реформою Запорозької Січі, насамперед зазнали ліквідації кошові об’єднання запорозьких куренів, які були найбільш автономними осередками у внутрішній структурі Січі, а були залишені тільки управлінські центри куренів, які об’єднувалися в єдиний (великий) кіш Запорозької Січі. Також була введена посада кошового отамана Січі, який, незважаючи на виборність більшістю голосів, адміністративно повністю підпорядковувався гетьманській адміністрації [107, с. 22].

Крім того, на базі ліквідованих кошових об'єднань куренів створювалися територіальні військово-адміністративні одиниці – паланки, яких нараховувалося п'ять і які, у свою чергу, поділялися на первинні територіально-військово-господарські одиниці – курені. Щодо козацьких судів, то процес судочинства в них і надалі відбувався згідно з козацькими звичаями і традиціями, однак вищою судовою апеляційною інстанцією ставав уже сам Гетьман, і козацькі суди йому повністю підпорядковувалися [141, арк.37].

Позиції Б. Хмельницького все більше посилюються в період 1652–1653 рр., коли він все частіше починає користуватися правом відміни рішень старшинських рад, а гетьманські універсали стають актами вищої виконавчої влади, які є обов'язковими для всього населення Гетьманщини.

Разом з цим, за відсутності в Україні надійної соціальної опори для запровадження монархічного механізму, Б. Хмельницький починає приділяти велику увагу формуванню її ядра, або, як пише В. Липинський, власного клану, який будувався на принципах родинних зв'язків з Гетьманом або особистої відданості йому [61, с. 54].

Однак всі ці дії Б. Хмельницького наштовхувалися на рішучий опір з боку окремих верств українського суспільства. Основним політичним чинником, який протидіяв Б. Хмельницькому в цьому плані, була так звана “чорна рада”, яка охоплювала значну частину козаків і козацької маси і виступала перш за все за те, щоб Гетьман дотримувався здобутих у цій війні інших прав і вольностей як керівник козацтва. Адже після придушення повстання в Запорозькій Січі під проводом Я. Худолія в 1650 році він, по суті, зосередив усю владу в своїх руках і став найвищим суддею в державі. Компетенція Гетьмана фактично була необмеженою, що давало підставу цілому ряду дослідників, а саме В. Липинському, А. Яковліву, О. Оглоблину, М. Василенку, зробити висновок про максимальну

наближеність влади Б. Хмельницького до влади абсолютних монархів західноєвропейських країн.

Щодо вирішення судових справ Гетьман міг власноручно винести вирок, який не підлягав перегляду. Фактично він вважався найвищою судовою інстанцією в Гетьманщині. У державно-правовій науці такі великі судові повноваження Гетьмана прийнято трактувати двояко. Так, наприклад, такі дослідники, як М. Грушевський [24, с. 468–469], А. Яковлів [137], негативно розцінювали необмежену гетьманську владу. Свою думку вони мотивували тим, що Б. Хмельницький грубо порушував демократичні основи козацького судочинства, які були сформовані в період XVI – першої половини XVII століття. Інша група дослідників, до числа яких можна віднести, зокрема, Д. Дорошенка [33], І. Крип'якевича [47], В. Липинського [61], Л. Окиншевича [76], вважали, що, враховуючи складність історичних та політичних умов, у яких проходив процес становлення української державності, а саме постійні військові дії, які змушені були вести українці в період визвольної війни, такі повноваження були об'єктивно виправданими, оскільки дозволяли в короткі строки підвищувати відповідальність, організованість та дисципліну як серед українського війська, так і серед широкого загалу покозачених народних мас. Від цього значною мірою залежали успіх війни та доля української держави.

Крім того, слід врахувати ще й той факт, що сам Б. Хмельницький рідко виступав у ролі одноособового судді. Як правило, він діяв через Генеральний військовий суд, у компетенцію якого входили розгляд судових справ, а також інформування Гетьмана про їх хід і про вирoki, які подавалися Гетьманом на “апробацію” [78, с. 28].

Як показує аналіз опрацьованих матеріалів, Б. Хмельницький неодноразово перевіряв скарги і направляв їх Раді генеральних старшин для розслідування на місці, а іноді надсилав своїх

довіреніх для розгляду справ у судах нижчої інстанції. Переважно посланці Гетьмана брали участь у засіданні полкових судів, коли на них слухалися важливі чи специфічні справи або ж коли сторонами були впливові особи. Прикладом цього може служити слухання 18 червня 1656 р. кримінальної справи в м. Гадячі за скаргою колишнього сотника Петра Зарудченка на Івана Прокопенка про пограбування. Для вирішення цієї справи Б. Хмельницький направив тодішнього Генерального суддю С. Зарудного [53, с. 368–369].

Така практика, як видно з джерел, поширювалася на всю територію Гетьманщини.

Зокрема, в січні 1651 року Остерський сотенний суд розглядав справу Марії Осипівни проти її чоловіка, який повернувся з татарської неволі і застав свою жінку заміжньою за іншим чоловіком. Суд зібрався в екстраординарному складі, оскільки на ньому був присутній уповноважений Гетьмана, “засланный от боку вельможного его милости пана Юкими Сомка” [53, с. 494–495].

Поряд з цим в умовах військового часу Б. Хмельницький видавав окремі універсали, в яких наказував суворо карати порушників. Так, зокрема, в універсалі від 2 липня 1648 р., який був адресований прилуцьким сотникові та отаманові, він вимагав суворо покарати учасників нападу на Прилуцький Густинський Троїцький монастир на чолі з Костем Карпенком та Карпом Лихим [161, арк. 32]. У наступному універсалі від 20 липня 1648 р., який стосувався захисту володінь православного шляхтича Владислава Домініка Заславського, Б. Хмельницький писав: “А якби було вказано на будь-якого полковника чи теж якусь залогу, що чинила кривди, кожний такий за найменшою скаргою, наказом полковника того полку буде суворо покараний за статтями остроги Війська Запорозького” [162, арк. 12].

Б. Хмельницький мав також право вищої апеляційної інстанції і міг одноособовим рішенням помилувати засудженого чи звільнити

його від подальшого відбування покарання. Найбільш добре це продемонстровано на прикладі рідного брата Генерального писаря І. Виговського полковника Д. Виговського. Останній у 1656 році рішенням Генерального суду був засуджений до смертної кари за зраду. Однак І. Виговському вдалося добитися від Б. Хмельницького помилування, що й було зроблено одноосібним рішенням Гетьмана [122, с. 49].

З метою удосконалення судової системи української держави та регламентації діяльності судів Б. Хмельницький видає ряд універсалів, ордерів та інструкцій. Зокрема, в універсалах Гетьмана про надання полковництва Ніжинському полковнику Сухині в 1650 році та для білоруського полковника Івана Нечая від 29 січня 1657 р. вказувалося, що полковник “от нас суповную владу маєт ... кожного з козаков, там застаючих, добро мыловаты, а злом карати” [162, арк. 28].

Таким чином, характеризуючи діяльність Б. Хмельницького у розвитку судової системи української держави, умовно можна виділити чотири напрямки його діяльності у цій сфері:

- 1) погодження найбільш важливих судових справ з Генеральним судом;
- 2) розслідування найважливіших справ у судах нижчої інстанції через довірених осіб;
- 3) здійснення інструктування та контролю за діяльністю нижчих судових ланок Гетьманщини;
- 4) виконання апеляційних функцій як судді найвищої інстанції.

Розвитку судової системи Гетьманщини прямо чи опосередковано сприяла також активна зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького, яка була спрямована на легітимацію інституцій української держави, визнання їх юрисдикції іншими державами. Аналіз цієї діяльності дає підстави стверджувати, що Гетьман докладав максимум зусиль для того, щоб вивести Україну з

міжнародної ізоляції. Більш того, він намагався створити дієву антипольську опозицію, однак у подальшому допустив цілий ряд дипломатичних помилок, що не дозволило йому реалізувати цей план. Річ у тому, що Б. Хмельницький, одружуючи свого сина Тимоша з донькою Молдавського господаря, не передбачив негативних наслідків цього плану. По-перше, Молдавія на той час перебувала у складі Османської імперії, яка протидіяла включенню її до сфери політичних інтересів України; по-друге, укрainо-молдавський союз налякав володарів Валахії і Трансильванії й підштовхнув їх до зближення з Річчю Посполитою. Згодом до цього антиукраїнського союзу внаслідок державного перевороту, в ході якого загинув Тиміш, приєдналася і Молдавія. Таким чином, станом на 1653 рік проти Гетьманщини була організована ціла коаліція держав на чолі з Річчю Посполитою.

Погіршення політичного становища України призвело до падіння авторитету Б. Хмельницького, що, у свою чергу, посилювало деструктивні тенденції у її внутрішньому розвитку. Крім того, вкрай негативно на становищі Гетьманщини позначилися страхітливі спустошення її території, зокрема Правобережжя, внаслідок воєнних поразок українського війська.

Як видно із досліджень, за період з 1649 по 1654 рік в Україні було знищено 100 міст і містечок, через епідемії чуми і холери в 1650–1652 рр. були обезлюднені цілі райони. Особливо постраждала територія Київщини і Брацлавщини [202, с. 301].

Тяжким ударом по авторитету Б. Хмельницького стала поразка українських військ під Білою Церквою 1651 року, що змусило Гетьмана підписати з Річчю Посполитою Білоцерківський договір, який був набагато тяжчим, ніж Зборівський. Так, за умовами договору, територія Гетьманщини обмежувалася лише Київським воєводством, а кількість реєстрового козацького війська зменшувалася удвічі, тобто до 20 000 чол.

Після підписання Білоцерківського договору внутрішньополітична ситуація в Україні ще більше загострилася. Знову почалися антигетьманські масові повстання селян і козаків, крім того збільшилася втеча українців з правобережних районів на територію Слобожанщини. За підрахунками Д. Багалія в період з 1648 по 1653 рік майже 60% населення Правобережжя переселилося на Московські слободи [2, с. 42]. На думку М. Грушевського, цей відтік населення з території Гетьманської держави був суттєвим фактором ослаблення її військового потенціалу і сприяв її подальшому занепаду [24, с. 468–469].

Все це в комплексі призвело і до зниження чисельності військових сил Гетьманщини. Так, проводячи в серпні–вересні 1653 року мобілізацію армії, Гетьман України вперше відчув відкриту протидію з боку значної частини населення, яке не хотіло вступати до козацьких полків. Якщо раніше Б. Хмельницькому легко вдавалося збирати 100-тисячне військо, то тепер з величезними труднощами було сформовано лише 30–40-тисячну армію, яка вже не могла протистояти силам антиукраїнської коаліції.

Розпочалися відцентрові тенденції і всередині самої української еліти. Особливу активність проявили представники тієї частини генеральної старшини, яка вийшла з козацько-селянського середовища і почала виступати проти концентрації влади Б. Хмельницьким у своїх руках. При цьому позиція даного угруповання отримала підтримку з боку Запорозької Січі та значної частини українського селянства.

Відхід частини козацької старшини від Б. Хмельницького пояснювався значною мірою не лише падінням авторитету Гетьмана внаслідок його тяжких зовнішньополітичних поразок. Справа була ще й у тім, що новій українській еліті необхідно було придбати не лише майновий, але й легітимний соціальний статус, і в реалізації цих планів козацька старшина покладала надії на Б. Хмельницького.

Однак Б. Хмельницький, влада якого трималася здебільшого на його авторитеті серед широких народних мас, не міг у тих умовах задовольнити вимоги козацької старшини щодо законодавчого утвердження набутих нею земельних і майнових володінь, оскільки справедливо побоювався наростання чергової соціальної напруги в суспільстві. Протягом 1648–1653 рр. Гетьман видав лише 17 жалуваних універсалів, і то більшість з них стосувалася лише незначних населених пунктів, млинів та невеличких угідь. За таких умов козацька еліта почала схилитися до думки про побудову старшинсько-олігархічної держави, при якій влада Гетьмана має бути суттєво обмежена.

Таким чином, вже на кінець 1653 – початок 1654 року в тодішньому керівництві української держави прослідковуються дві тенденції і два бачення розбудови української державності. Перша тенденція була монархічна, яка уособлювала в собі побудову української держави на зразок західноєвропейських абсолютних монархій, прибічниками якої був Б. Хмельницький і його найближче оточення. Друга тенденція була старшинсько-олігархічна, яку уособлювали більшість представників нової української еліти. І. Крип'якевич, характеризуючи дану тенденцію, писав: “Старшинська верхівка пильно дбала про те, щоб на майбутнє забезпечити собі вплив на державні справи і не допустити до закріплення сильної гетьманської влади. Вона дбала, щоб старшину судив не Гетьман, а військовий суд, щоб Гетьман не вів закордонної політики без участі старшин, щоб Гетьманові не вільно було держати наймане військо. Всі важливі справи Гетьман повинен був вести спільно з Старшинською радою” [46, с. 302].

Як показав подальший розвиток історичних подій, саме така політика більшості козацької старшини була основним деструктивним елементом, який надалі призвів до повного занепаду та загибелі української держави. Керуючись здебільшого не

державними, а своїми вузькими становими та майновими інтересами, нова українська еліта стала на шлях зради української держави та її народу. Особливо це проявилось в наступний період розвитку української національної державності вже після смерті Б. Хмельницького.

Позиція козацької старшини значною мірою впливала і на політику Б. Хмельницького, який, з одного боку, намагався утримувати старшину під своїм жорстким контролем, а з іншого – не міг не рахуватися з нею. Крім того, сам Б. Хмельницький усвідомлював і той факт, що українська еліта, представники якої, як ми вже зазначали, переважно були вихідцями з низів, як у плані організаційному, так і в ідейно-політичному, знаходилася лише на початковому етапі свого формування і становлення, вона ще не розуміла до кінця необхідності побудови незалежної української держави, яка в умовах середини XVII століття могла бути на практиці зреалізована лише через встановлення легітимної монархічної форми правління.

Боротьба цих двох тенденцій проявила себе вже в ході завершального етапу переговорів Б. Хмельницького з Московським царем. На 1653 рік стало очевидним, що в силу значної уособленості України в ході затяжної війни з Річчю Посполитою та її союзниками українська держава опинилася на грані загибелі. Не дала позитивного результату і багатовекторна зовнішня політика Б. Хмельницького. Усі його спроби легітимізувати владу, а відповідно – і унезалежнити українську державу, не увінчалися успіхом. На той час зайшли в певний тупик і переговори з керівництвом Речі Посполитої щодо надання Україні автономного статусу. Справа ускладнювалася ще й тим, що в цей час помирає канцлер Речі Посполитої Оссолінський – лідер партії “поміркованих”, які виступали за поступки українцям. Після його смерті гору в Сеймі взяли “радикали”, які прагнули реваншу над

“повсталим Бугом” [24, с. 16].

Не увінчалися успіхом і переговори з Османською імперією, керівництво якої спочатку визнало владу Б. Хмельницького, навіть надало йому титул легітимного “князя руського”, однак не гарантувало союзу з кримським ханом і, таким чином, мовчки санкціонувало подальші вторгнення кримських татар в Україну. Сам же кримський хан остаточно дискредитував себе як ненадійний союзник. Більше того, в 1653 році керівництво Речі Посполитої і Кримського ханства починають вести сепаратні переговори з метою підписання Союзного договору проти Б. Хмельницького. П. Феденко, характеризуючи тодішню зовнішньополітичну ситуацію, в якій опинилася Гетьманщина, зауважив: “Орда своїм грабіжництвом і зрадливістю, а Польша непримиренністю супроти української державності навіть на обмеженій козацькій території просто штовхали Хмельницького шукати протекції Московського царя” [114].

Таким чином, у трикутнику Річ Посполита – Порта – Московська держава вихід Б. Хмельницький вбачав лише у союзі з Москвою. Питання українсько-московського договору 1654 року є в сучасній історичній літературі достатньо вивченим, у даному контексті ми звернемо увагу лише на основні чинники, які вплинули на хід ведення переговорів з Московською державою і підписання Переяславської угоди.

На перший план більшість дослідників ставлять релігійний чинник, адже, на відміну від Речі Посполитої і Османської імперії та кримського ханства, українці і росіяни сповідували одну православну віру. В тодішніх умовах розвитку українського народу, коли в масовій свідомості українців не було ще чітко викристалізованої національної дефініції, релігійний фактор відіграв чи не найбільш визначальну роль. Потрібно зазначити, що цей фактор посилювався ще й історичною тяглістю, яка сягала в пам’яті

українського народу ще часів Київської Русі, що, у свою чергу, давало вагомі аргументи для розуміння в масовій свідомості ідеї спільності історичної і політичної долі. Крім того, слід зважувати і на фактор культурної та мовної близькості, що в комплексі з попередніми призводив до того, що антиросійські настрої загалом були відсутні в етнопсихології українців XVII століття.

Наступний чинник був геополітичним. Справа в тім, що, на відміну від кордонів з Річчю Посполитою і Кримським Ханством, україно-російський кордон став найбільш мирним і стабільним, а південні межі Московської держави часто слугували місцем притулку для українського населення, яке вже з початку XVII століття починає засновувати там слободи. Особливо відчутно переселенський процес посилювався в ході національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Як пише Д.Багалій, саме в цей час розпочався процес активного заснування українських населених пунктів на Слобожанщині. Саме тоді були засновані Лебедин, Охтирка, Суми, Харків та ін. [2, с. 25]

У тодішніх умовах безперервних війн та спустошень Московська держава уявлялася більшості переселенців з України як гарант їхніх давніх свобод, яка була здатна забезпечити ще й мир. Без сумніву, що саме тяжіння до Слобожанщини значною мірою сприяло формуванню позитивного іміджу “Москви” у свідомості українських мас, а також призводило до посилення промосковських симпатій і серед козацької старшини.

Крім того, Б. Хмельницький вважав, що Московська держава, яка на той час порівняно з Річчю Посполитою була слабшою, мала краще гарантувати автономний статус українській державі.

Третій чинник мав військово-політичний характер. Ідучи під “протекторат” Московської держави, Б. Хмельницький сподівався отримати надійного союзника у війні з Річчю Посполитою, який, з одного боку, дозволив би Б. Хмельницькому і створеній ним державі

остаточно вийти з-під влади Речі Посполитої, з другого боку – сприяв би приборканню Кримського ханства. В цьому плані він розраховував скористатися бажанням московського керівництва ліквідувати наслідки поразки в останній польсько-московській кампанії 1634 року. Крім того, він всіляко підігрував претензії московського царя на польський королівський престол*, і навіть вдавався до шантажу – погрожував піти походом на Москву, якщо остання не виступить проти Польщі на боці козаків, чи загравав з Портою, подаючи можливість союзу з нею як нібито альтернативний варіант в отриманні союзника.

Крім того, Московський протекторат повинен був, з одного боку, санкціонувати інститут спадкового гетьманства, з другого – допомогти Б. Хмельницькому досягти суспільного компромісу і забезпечити внутрішній спокій у самій Гетьманщині.

На 1653 рік міняється ставлення до Б. Хмельницького і з боку Московського керівництва. Це зумовлено тим, що з кінця XVI – початку XVII століття Московська держава перебувала у стані затяжної кризи, яка охопила всі сфери діяльності тодішнього російського суспільства й увійшла в російську історію як період так званої “Смути”. В даному контексті лише зазначимо, що ця затяжна криза Московської держави пояснювалася, перш за все, деформаціями її політичного і соціально-економічного розвитку, яких вона зазнала в попередні століття і коріння яких лежали в жорсткій централізаторській політиці її правителів, починаючи з часів Івана III та Івана Грозного, яка в кінцевому результаті призвела до виснаження матеріальних і людських ресурсів цієї держави. У першій половині XVII століття дана криза послабилися двома чинниками, перший з яких мав суто династичний характер і

* Справа в тому, що король Речі Посполитої Ян Казимир був бездітний, а тому після його смерті повинна була виникнути династична криза. Московський цар Олексій Михайлович через шлюб перебував у родинних відносинах з польським королем, а відповідно до тогочасної традиції престолонаслідування мав претензії на польську корону.

пов'язаний був з тим, що в останнього царя з роду Рюриковичів Івана Грозного не виявилося правонаступників, що призвело до виснажливої боротьби різних угруповань тодішньої російської еліти за московський престол. Другий чинник мав зовнішньополітичний характер і був пов'язаний з цілим рядом поразок, яких зазнала Московська держава у війнах із своїми сусідами. Так, невдало для неї закінчилася в 1581 році двадцятип'ятирічна Лівонська війна, а в 1634 році Москва змушена була підписати з Річчю Посполитою принизливе для неї перемир'я, згідно з умовами якого вона віддавала польській стороні Смоленщину.

Однак на середину XVII століття ситуація починає змінюватися на користь Москви. Саме на той час російський цар Олексій Романов у довгій боротьбі з російськими боярами спромігся отримати перемогу і таким чином остаточно покінчив з російською боярською смутою. На цей же період припадає і відродження давньої російської теорії III Риму, яка, як пише О. Оглоблін, за часів правління Олексія Романова захоплює якнайширші кола московського суспільства, набирає тотального значення, стає ідеєю національною [69, с. 38]. Саме завдяки цій теорії відбувається процес консолідації російської нації навколо особи російського царя, а, відповідно, відроджена Росія отримала потрібний імпульс у реалізації своїх подальших експансіоністських планів, вектор яких повернуто на Захід.

Цьому сприяло і взаємне ослаблення України і Речі Посполитої у виснажливій для обох сторін війні, які все частіше намагаються схилити московське керівництво до участі у взаємному конфлікті. Крім того, у тодішніх зовнішньополітичних розрахунках московського керівництва був присутній і “релігійний фактор”.

На той час між Москвою і Константинополем точилася гостра церковно-політична дискусія щодо того, хто має більше права на центр політичного світу. Поява української держави

Б. Хмельницького, яка так само, як і Московське царство, була православною, зводила цю дискусію нанівець, оскільки центром “руського православ’я” ставала не Москва, а Київ як давня столиця Київської Русі, звідки якраз і було поширене православ’я на всю давньоруську церкву. Цього очевидного факту не могли заперечити навіть московські богослови. Крім того, Б. Хмельницький у січні 1649 року був визнаний Єрусалимським Патріархом Піїсієм як “Князь Руси-України” і таким чином отримав морально-релігійну підтримку всього православного світу.

Більше того, Піїсій в цей час розробляв далекосяжні плани створення ліги православних держав, де Києву відводилася далеко не другорядна роль [69, с. 39].

Загалом усе це підривало основні підвалини московської теорії III Риму. Вихід з цього становища московське керівництво вбачало лише у входженні Гетьманщини під московський протекторат.

Крім того, Росія побоювалася зближення Б. Хмельницького з Портою і небажаного зміцнення Польщі, якщо Б. Хмельницький змушений буде остаточно капітулювати перед нею. І найголовніше, Москва прекрасно розуміла всю політичну і військово-стратегічну вигоду від входження України під її протекторат. На думку І. Лисяка-Рудницького, входження України до Росії “давало царській державі базу на дальшу експансію в напрямку Чорного моря, Балкан і Центральної Європи... Переяслав був вирішальним кроком у піднесенні відрізаного від морів царства до рівня великої європейської послуги. Це стосується також внутрішнього перетворення напівазіатської Московщини на новочасну Російську імперію” [62, с. 72]. При цьому Москва за рахунок України намагалася реалізувати свої економічні інтереси, зокрема щодо транзитного шляху через Україну на південь та захід, що дозволило б їй вийти до Чорного моря, а також відкрити шлях у Західну Європу. Поряд з цим, за рахунок України Московська еліта

намагалася подолати культурно-освітнє і духовнє відставання. На той час у Москві, як пише О. Оглоблин, “хоча б серед кращих, але дуже нечисленних представників Московського суспільства, розуміли культурну вищість України, зокрема значення Київського освітньо-наукового осередку (Києво-Могилянська колегія), і не від того були, щоб скористати в інтересах Москви з допомоги того осередку, а ще більше – мати можливість його контролювати” [70, с. 18].

Під впливом вищезазначених факторів московське керівництво на осінь 1653 року припиняє свій нейтралітет. 11 жовтня 1653 р. на Земському Соборі було прийнято рішення щодо входження України “під государеву високу руку” і початку війни проти Речі Посполитої.

Характеризуючи результати переяславських переговорів загалом, слід відзначити, що вони були позитивними для України, оскільки саме на цих переговорах Б. Хмельницький розв’язав два основних питання, а саме:

1) був досягнутий військово-політичний союз України з Московською державою, гарантований протекцією московського царя над Україною;

2) цар гарантував збереження всіх прав і вольностей української держави, а також надавав карт-бланш на подальше незалежне проведення її власної внутрішньої та зовнішньої політики.

Потрібно також зазначити, що Переяславська угода мала надзвичайно важливе політичне значення, яке полягало в тому, що Україна остаточно виходила з-під влади польського короля. До того ж, ця угода закріплювала на міжнародному рівні владну структуру Гетьманщини, відкриваючи одночасно для неї сприятливі перспективи урівноваження військового потенціалу Речі Посполитої.

Таким чином, ми підтримуємо думку І. Крип’якевича, який вважав, що “союз з Московщиною вийшов із твердих, реальних

міркувань української політики...” [46, с. 179].

Крім того, Переяславська угода офіційно утвердила владу Б. Хмельницького як Гетьмана України, яка набула всенародного характеру, а Гетьман став репрезентантом усіх станів українського суспільства.

Однак Переяславська угода була лише етапом, і то не головним, в українсько-російських взаєминах. Усі досягнуті домовленості між українською і російською сторонами мали усний характер. Переяславські переговори не дали українському уряду жодного документального акту, жодної письмової гарантії тих словесних обіцянок і гарантій, що їх давали московські посланці від імені свого царя. Це мало особливе значення для українського керівництва, яке повинно було чимось звітувати перед українськими станами.

Виходячи з цього, в лютому 1654 року Гетьман, виконуючи рішення Старшинської Ради в Переяславі, висилає до Москви посольство, яке мало підписати з російським царем письмовий договір. Цей договір увійшов в історію під назвою “Березневі статті” 1654 року. Що стосується характеристики “Березневих статей” та їх наслідків для подальшого розвитку Гетьманщини, то серед українських дослідників, незважаючи на те, що дана проблема досліджується вже понад два століття, так і не вироблено одностайної думки. Справа ускладнюється ще й тим, що “Березневі статті”, як показують більшість історіографічних досліджень по проблемі, дійшли до наших часів у зіпсованому вигляді, будучи здебільшого сфальсифікованими і переробленими. Так, остаточно зник оригінал так званих Богданових статей, які були направлені українським посольством на чолі з С. Зарудним та П. Тетерею московському цареві. Єдине, що вдалося встановити дослідникам, зокрема М. Грушевському [25, с. 789–792], О. Оглоблину [71, с. 118] та А. Яковлеву [132, с. 55–56], то це те, що в основу написання цих

статей були покладені статті Зборівського трактату 1649 року, які були частково змінені і доповнені.

Крім того, як видно з досліджень, українське посольство в Москву, крім “гетьманських статей”, взяло і копію автентичного тексту Зборівського договору.

Як показав подальший хід подій, перших змін Богданові статті зазнали вже в ході перебування українського посольства в Москві. В. Горобець, посилаючись на вивчені ним матеріали “Актів Юго-Западной Руси”, зазначає один цікавий момент у дискусії, яка виникла між Б. Хмельницьким і московськими представниками 10 червня 1657 р. стосовно невиконання урядом Гетьманщини умов “Березневих статей” щодо сплати податків російському цареві та утримання російських воєвод. Зокрема Б. Хмельницький заявив, що “судье Самойлу й полковнику Тетере он, Гетьман, не приказал й в мысли у него не было, чтоб царское величество в больших городах – в Чернигове, в Переяслове, в Нижине вели быть своего царского величества воєводами, а доходы бы, собирая, отдавати царского величества воєводам” [23, с. 24].

З цитованого видно, що, перебуваючи у Москві, представники української старшини намагалися використати переговори з російським царем не лише для того, щоб ратифікувати україно-московські статті, але й для того, щоб добитися від царя більше своїх прав та привілеїв за рахунок обмеження влади самого Б. Хмельницького. У свою чергу, Московська держава аж ніяк не була зацікавлена в тому, щоб під її протекторатом опинилася досить сильна як зовні, так і внутрішньо держава. Тому російське керівництво вже на цих переговорах намагалось створити серед української еліти потужне промосковське лобі, яке було б опозиційним до монархічних потуг Б. Хмельницького.

Все це загалом вплинуло на зміст “Березневих статей”, які були затверджені московським керівництвом. Так, зокрема, 23 Богданові

статті були перероблені московськими боярами, і в результаті українські послы отримали 11 статей україно-московського договору, які були стверджені царем і боярською думою 21 березня 1654 р., і дві жалувані грамоти від 27 березня 1654 р. “Війську Запорозькому на збереження його прав та вольностей” і “Грамота про збереження прав української шляхти на землю, вольності і привілеї”.

Як видно з тексту “Березневих статей” і грамот, московський уряд затвердив основні прохання української сторони.

По-перше, законодавчо було ратифіковано обов’язок московської сторони надати військову допомогу Б. Хмельницькому у війні з Річчю Посполитою, про що йдеться у статті 7 даного документа (“Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воеводів післати з великим військом...” [211, с. 164]), а також у статті 8 щодо присутності військових загонів Росії на кордоні України і Речі Посполитої.

По-друге, цар затвердив основні права і вольності українського суспільства. Однак саме в цьому затвердженні прав і вольностей і полягала суперечливість “Березневих статей”.

Так, наприклад, у Грамоті щодо надання прав та привілеїв Війську Запорозькому цар затверджує і виборну систему козацького самоврядування, аж до виборності гетьмана. Крім того, цар затверджував за козацькою старшиною володіння нею її маєтностями, які повинні передаватися у спадок [210, с. 168]. Такі самі самоврядні права цар надавав поряд з козацтвом і міщанам. Окремою грамотою цар гарантував збереження прав та привілеїв українській шляхті, яка повинна, як вказано в тексті, “жити під нашою високою рукою за своїми давніми правами і привілеями, в вольностях шляхетських свобідно” [211, с. 169].

Аналізуючи “Березневі статті”, можна зробити висновок, що найбільше виграла від них саме козацька старшина. Адже тепер

надбані нею і шляхтою маєтності отримали легітимний статус. При цьому ці вольності поширювалися і на законодавчу сферу державного управління Гетьманщиною, які, затверджуючи систему виборності, тим самим обмежували владу гетьмана, який тепер ставав залежним від козацької старшини.

У той же час, обмеження гетьманської влади стосувалися не лише санкціонування принципу виборності гетьмана. “Березневі статті” обмежували гетьмана також у проведенні ним власної зовнішньої політики, а саме, як вказано в статті 5, гетьман обмежувався у зносинах з Річчю Посполитою і Османською імперією, і крім того повинен був про відносини з іншими державами інформувати російського царя [211, с. 164].

Досить важливим питанням, яке завжди трактувалося в українській вітчизняній історіографії як пряме обмеження російським царем автономії Гетьманщини, є питання запровадження російських залог в Україні (стаття 5) та сплати податків російському цареві (стаття 11).

Як видно з вищевикладеного, Богданович і Тетеря свідомо пішли на цей крок. Справа в тім, що в Гетьманщині збір податків, так само як і володіння державною казною, був безпосередньою державною прерогативою самого гетьмана. Однак тепер він втрачав право безконтрольного володіння державними фінансами. Крім того, присутність російських залог якоюсь мірою служило і гарантією тих прав і вольностей, які отримала козацько-шляхетська старшина в ході ратифікації “Березневих статей” проти повстань низів чи зазіхань зі сторони гетьманської влади.

Обмеження автономних прав Гетьманщини розумілося представниками козацької старшини з позицій тодішніх історичних умов як обмеження влади Б. Хмельницького як монарха. І. Лисяк-Рудницький, звертаючи увагу на особливість суспільно-політичного мислення еліти епохи феодалізму, зазначив: “Дуже легко показати,

як під традиційною формою служіння особі монарха насправді йшлося про служіння нації-державі, тільки символізованій у династії й особі монарха. Ця колективна солідарність шляхетської класи (плюс селянство, міський патриціат), об'єднана довкола легітимної династії, це перший етап у розвитку нації” [211, с. 164].

Однак тодішня українська еліта була позбавлена такого мислення. Відсутність державницького мислення в її середовищі пояснюється кількома чинниками. По-перше, слід зазначити, що та еліта перебувала лише на стадії свого становлення, яке характеризується тим, що в політико-культурних орієнтаціях цієї еліти, за словами О. Струкевича, фактор станових свобод переважає [108, с. 136], а відповідно ні морально, ні інтелектуально вона ще не доросла до усвідомлення ідеї побудови власної держави. По-друге, не слід скидати з рахунку й суттєвий вплив зовнішнього фактору. Безперервні військові дії вимагали від народу України максимального напруження його сил, що значною мірою гальмувало цей процес, змушувало українське керівництво перебувати в перманентному стані пошуку нових держав-союзників, що аж ніяк не сприяло процесу консолідації української еліти.

Таким чином, характеризуючи результати Переяславської угоди, можна сказати, що вони були досить суперечливими. З одного боку, вони мали для розвитку української держави позитивне значення, оскільки:

по-перше, у сфері міжнародних відносин Переяславська угода юридично оформила відокремлення і незалежнення козацької України від Речі Посполитої, що на той час було принципово важливим;

по-друге, угода служила своєрідним правовим визнанням Росією внутрішньополітичної суверенності української держави, недоторканності існуючих у ній державних інституцій і витвореної в ході національно-визвольної війни системи соціально-економічних

відносин;

по-третє, що було найбільш важливим для збереження української держави, відкривалася реальна перспектива довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою, внаслідок чого завершилося б об'єднання всіх етнічних українських земель в одну державу, а всі ланки державного механізму були б спрямовані на ефективне протистояння натискові з боку Кримського ханства та Порту.

Однак, з другого боку, Переяславська угода сприяла прояву цілого ряду негативних тенденцій у розвитку української духовності, з числа яких можна виділити такі:

по-перше, незважаючи на те, що союз з Росією був підписаний тодішнім керівництвом на більш вигідних умовах порівняно з договорами між Б. Хмельницьким і Річчю Посполитою, однак він розпочав процес поступової інкорпорації українських земель в російський організм;

по-друге, законодавчо було санкціоновано існування двох тенденцій у розвитку української держави – монархічної (в особі гетьманів) і старшинсько-олігархічної, репрезентантами якої були козацько-шляхетська старшина і Запорозька Січ, боротьба яких негативно вплинула на подальший розвиток української держави, а також значно загальмувала національний розвиток українського народу, процес його консолідації в єдину націю;

по-третє, Переяславська угода сприяла початку процесу постійного втручання зовнішнього чинника, і насамперед московського, у внутрішні справи Гетьманщини;

по-четверте, як показав подальший розвиток історичних подій, Переяславська угода в кінцевому результаті призвела до продовження виснажливих військових дій, які в подальшому мали тяжкі наслідки для українського народу, знищивши його найкращих представників, знекровивши українські землі. Україна на довгі

десятиліття була втягнута в цілу низку безперервних військових конфліктів, перетворившись у “розмінну монету” для вирішення геополітичних проблем своїх держав-сусідів.

Підписання Переяславської угоди викликало досить суперечливу реакцію українського суспільства на неї і фактично поляризувало Гетьманщину на тих, хто підтримував, і тих, хто не визнавав протекторату Москви. Поряд з цим, після підписання Переяславської угоди проявилася чітка політична тенденція загострення соціальних суперечностей в Україні, в ході яких кожна з ворогуючих сторін намагалася отримати, перш за все, свої власні вигоди від московської протекції. Як видно з аналізу історіографічної бази, тими, хто найбільш активно підтримали протекторат Москви, були селянсько-козацька верства і міщанство Лівобережжя. Зокрема, покозачені селяни, які не бажали підкорятися тодішній політиці гетьманської влади, спрямованої на розкозачення і повернення до первинного селянського статусу, прагнули знайти “в особі московського царя покровителя “вільному козацтву”, за що останні були готові, – як пише Т. Яковлева, – служити йому за право на частину воєнної здобичі” [131, с. 81].

Значним каталізатором цих проросійських симпатій стала підлегла російському цареві територія Слобожанщини, яка після Переяслава перетворилася на зону антигетьманської селянської опозиції. Адже саме на цій території російська влада гарантувала українським переселенцям не тільки права та вольності, але й мир та спокій, що було в ті важкі роки не менш важливим і чого не міг їм гарантувати Б. Хмельницький. Крім того, слід зазначити фактор посилення ролі гетьманської адміністрації в українському суспільстві, зусилля якої здебільшого зводилася до наведення порядку і приборкання народної стихії здебільшого командними та вольовими методами. Тому, як на наш погляд, Гетьманщина з її жорсткою адміністративною системою та вольовою діяльністю її

лідера Б. Хмельницького викликала негативну реакцію серед тих, хто покозачився.

Складнощі у стосунках між покозаченими селянами і гетьманською владою доповнювалися також значною внутрішньою ворожнечею між реєстровою і січовою козацькою верхівками. Якщо представники першої претендували на роль політичної еліти нової держави, то представники другої залишилися лише військовими ватажками і не більше [105, с. 136]. Звичайно, це призвело до зниження ролі Запорозької Січі в Гетьманщині, а відповідно і породжувало в її середовищі опозицію до влади Б. Хмельницького, що спонукало до ще більшої співпраці з московським урядом.

Крім селянства, досить активно підтримувала Переяславську угоду і більша частина українського міщанства, зокрема Лівобережної України. Промосковська орієнтація українських міщан пояснювалася, перш за все, наявністю тісних економічних зв'язків українського лівобережного купецтва з Московською державою, які склалися ще задовго до визвольної війни.

Вже в період національно-визвольної війни ці зв'язки ще більше зміцнилися. Зокрема, починаючи з липня 1648 року московське керівництво надало українським купцям дозвіл “вільно торгувати в межах України”. Поряд з цим, Москва залюбки користувалася послугами українських ремісників, які були за своїми професійними якостями кращими, ніж ремісники Московії. Загалом можна констатувати, що вже на першу половину 50-х років торгівля українських міст була спрямована переважно на російський ринок. У ході національно-визвольної війни такі економічні зв'язки доповнювалися ще й зв'язками політичного характеру. Зокрема, українське міщанство і купецтво покладало великі надії на появу в українських містах російських воєвод, сподіваючись, що вони захистять їх від сваволі козацької старшини. Ця ідея, незважаючи на всю її ілюзорність, набувала масового поширення і була

популярною навіть у 60–70-х роках XVII століття.

Всі ці чинники загалом негативно вплинули на подальший розвиток судової системи Гетьманщини, яка після підписання “Березневих статей” починає поступово підпадати під вплив російського законодавства.

Характеризуючи діяльність Б. Хмельницького у сфері створення судової системи української держави, слід зазначити, що ця діяльність була невід’ємно пов’язана із його боротьбою за побудову незалежної української держави. Завдяки зусиллям Б. Хмельницького як у внутрішній, так і в зовнішній політиці були забезпечені основні умови розвитку судової системи Гетьманщини, яка за короткий проміжок часу перетворюється у злагоджений та ефективно діючий механізм і стає однією з основних складових української держави поряд із територіально-адміністративною та військовою організаціями.

Поряд з цим необхідно зазначити, що саме завдяки зусиллям Б. Хмельницького судова система набрала нового якісного вираження і була на зразок західноєвропейських держав модернізована і адаптована до нових реалій.

Крім того, слід зауважити, що Б. Хмельницький фактично суміщав у своїй особі майже всі свої владні повноваження, які стосувалися як системи законодавства, так і системи виконавчої та судової влади.

3.1. Становлення українського права в період правління Б. Хмельницького

Початок національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і створення в її ході української держави призвели до формування нового типу суспільних відносин, що, у свою чергу, вимагало становлення нової судово-правової системи.

У даному контексті слід зазначити, що право є однією з найбільш вагомих ознак, які характеризують сутність будь-якої держави. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі середини XVII століття помітно змінила не лише форми місцевої судової практики, а й сам соціальний зміст права, ліквідувавши, перш за все, його кріпосницький та антиукраїнський характер, а також зумовила процес становлення принципово нових законодавчих норм. Так, у ході війни, як зазначає О. Гуржій, були суттєво переглянуті в бік полегшення, а то й зовсім відмінені, обсяги “послушенства” селян, а також відчутно поширилося застосування звичаєвого, у тому числі козацького, права, яке цілком офіційно визнавалося гетьманським правлінням [27, с. 123].

Щодо нових форм українського права, то найбільш активно вони запроваджувалися стосовно земельної власності й володіння, станової незалежності, козацького і місцевого самоврядування. Однак, поряд з цим, за правом зберігалася його основна функція – регулювання взаємовідносин між окремими індивідуумами або цілими групами суспільства шляхом встановлення відповідної системи правил поведінки. Особливо в цьому була зацікавлена нова козацько-старшинська еліта української держави, яка, отримавши в ході війни владу, намагалася упорядкувати загальнонародну “стихію”, поставити її в певні законні рамки. Вже на початковому етапі визвольної війни (1648–1654 рр.) саме ця еліта однією з перших порушила питання про більшу визначеність і сталість права

на місцях. Але тоді це робилося під виглядом відновлення “стародавніх прав та вольностей”, що особливо видно спочатку із Зборівського трактату (1649 р.), де дана ідея проходила майже через усі його статті [172, № 57957, арк. 1], а також із тексту “Жалуваної грамоти Війську Запорозькому”, виданої Московським царем Олексієм Михайловичем 27 березня 1654 р. У цій грамоті, зокрема, зазначалося: “Их права и вольности войсковіе, как здавна бывали при великих князех русских и при королах полских, что суживали и вольности свои имели в добрах и судах, и чтоб в те их войсковіе суди нехто не уступался, но от своих би старшин судились, подтвердить; и прежних би их прав, каковы дани духовного и мирського чину людем от великих князей русских и от королей полских не нарушати” [18, с. 177].

Однак *de facto* певне законодавче закріплення “стародавніх прав та вольностей” з боку Б. Хмельницького та російського царя зовсім не означало повного повернення до “старих порядків”. Як показує аналіз гетьманських та полковницьких універсалів, а також “Березневих статей” 1654 року, цими законодавчими актами часто відновлювалися такі права, які суперечили одні одним. Так, наприклад, юридичні норми, що діяли за руських князів, не в усьому співпадали із законодавством Литовсько-польської доби, а останні, у свою чергу, не відповідали соціально-політичним і правовим змінам, які відбулися всередині українського суспільства в ході визвольної війни. У подальшому такий стан речей призводив до значної плутаниці і неузгодженості в процесі судочинства.

Як на наш погляд, таку неузгодженість можна пояснити кількома основними чинниками. По-перше необхідно зазначити, що хоча в актах козацько-старшинської адміністрації чи рішеннях судових інстанцій при з’ясуванні якихось конкретних питань і застосовувалися терміни “по давніх”, “по стародавніх” чи “звиклих” правах, звичаях тощо, але представники різних станів або

соціальних груп тодішнього населення України вкладали в них своє розуміння і відповідно їх тлумачили. Наприклад, представники української шляхти і козацької старшини під колишніми правами розуміли юридичний статус польських панів до 1648 року, який за А. Кистяковським, базувався головним чином на положеннях Литовського і Саксонського Статутів [41, с. 5–6]. У свою чергу, українське селянство і рядове козацтво розуміли під поняттям давніх прав українське звичаєве неписане право, яке існувало ще з часів Київської Русі і було в подальшому трансформовано і діяло як козацьке право в Запорозькій Січі [60, с. 63].

По-друге, новоутворена українська держава, перебуваючи у надзвичайно складних зовнішньо- і внутрішньополітичних умовах (про що вже було сказано в попередньому розділі), так і не спромоглася виробити власне законодавство, яке б відповідало новим реаліям.

Оцінюючи вплив Хмельниччини на зміни у правовій свідомості населення України середини XVII століття, слід зазначити, що в цей період прослідковується певна трансформація таких моральних понять, як “справедливість”, “моральність”, “добро”, “зло” тощо, які під впливом козацтва набирають все більше дух войовничості і соціального радикалізму. Зокрема, як видно з архівних матеріалів, повсталий селянин, який із зброєю в руках знищував свого колишнього поневолювача, незалежно від того, чи то він “шляхтич”, чи то “дідич”, з точки зору тодішньої масової свідомості сприймався більш природно, ніж селянин, який виконував для свого державця певні повинності. Особливо яскраво це видно із листа шляхтича Адама Войтковського канцлеру Речі Посполитої Оссолінському, автор якого, характеризуючи ситуацію в Україні у серпні 1653 року, писав: “... хлопство повністю розперезалося, знищує і розкрадає всі наші маєтності, і за тим зовсім не відчуває своєї відповідальності ні перед законом, ні перед самим Господом. А тих, хто не бажає

чинити подібні злочини, виносять на масовий осуд, як боягузів і шляхетських прихвостнів...” [161, арк. 12].

Крім того, відбулися зміни у розумінні поняття станової приналежності, яке в ході визвольної війни було в масовій свідомості українського населення знівельоване. Яскравим свідченням цього було значне зростання кількості шлюбів між вільними людьми та колишніми кріпаками, що стає типовим явищем [140, арк. 38–45].

Таким чином, як видно, нові моральні поняття вступали в гострий конфлікт зі старими правовими переконаннями і нормами. Виходячи з цього, населенню доводилося визнавати загальнообов’язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для існування суспільства (підтримуючи її примусом), другу – скасовувати, а третю надавати на індивідуальний розгляд. У свою чергу, у сфері суспільних відносин, це дозволяло дотримуватися чіткого зв’язку правил поведінки із загальноприйнятою мораллю. Крім того, слід мати на увазі й те, що правила поведінки і загальноприйнята мораль в період Хмельниччини вступили в гостру суперечність з юридичними положеннями, які генерувалися тодішньою владною елітою, думка якої часто не збігалася з думкою переважної більшості населення України. Адже, як ми бачимо навіть на прикладі універсалів Б. Хмельницького, вони були спрямовані на приборкання народної стихії, упорядкування суспільних відносин в бік перетворення народної маси з руйнівної у консолідуючу і продуктивну силу, на базі якої можна було побудувати українську державність.

Поряд з цим Б. Хмельницький ставив собі за мету зробити політичне і економічне панування козацько-старшинської верхівки юридично легітимним, а це, як зазначав О. Гуржій, часто суперечило правовій свідомості більшості українського населення [27, с. 126].

Характерні приклади на підтвердження сказаному можна

навести стосовно поземельних відносин досліджуваного періоду. Так, у 1657 році представник гетьманського уряду Павло Тетеря передав російському цареві Олексію Михайловичу “чолобитні” родини Виговських з проханням пожалувати їх земельними угіддями в сусідніх районах Білорусії [194, с. 764–765]. Здивованим таким проханням боярам, які знали, що цій родині ще раніше були надані великі маєтки, П. Тетеря відповів, що Виговські землями фактично не володіють, бо “только де в войске про то сведают, что он писарь с товарищи упросил себе у царского величества такие великие маестности, и их де всех тотчас побьют...” [194, с. 764–765].

Характеризуючи юридичну систему держави Б. Хмельницького загалом, слід наголосити, що основним правовим принципом, яким вона керувалася у своїй діяльності, був принцип, що кожен підсудний має право судитися з рівними собі. Тому в Гетьманщині було створено три системи судів. Найвища судова інстанція – Генеральний військовий суд. З приводу його рішень можна було апелювати лише до Гетьмана. Місцеві суди відповідали тодішній адміністративній системі: полковий, сотенний і курінний суди (останній складався з місцевого отамана і кількох козаків). Ця система була досить демократичною.

Одним із найбільш важливих джерел українського права, яким користувалися судові органи Гетьманщини, було запорозьке звичаєве право, яке набуло особливого поширення в ході визвольної війни та процесу масового “покозачення” українських народних верств, який супроводжував цю війну.

Система звичаєвого права являє собою історично сформовану сукупність правових традицій і звичаїв, якими регулювалися стосунки і поведінка козаків у різних сферах їхнього життя (земельні, майнові та особисті відносини). Дана правна система виникла і оформилася у ході еволюції господарсько-побутових відносин людей і спиралася на загальноприйняті “давні” норми

поведінки, які були вироблені за різноманітних історичних обставин [67, с. 386]. Крім того, звичаєве право є однією з важливих ділянок народної свідомості та народних знань. Творцем звичаєвого права виступав сам український народ, який був основним творцем норм неписаного права і, застосовуючи їх до життя, надавав цим нормам загальновизнаний авторитет і силу. В тих чи інших правничих звичаях народу відбивається і дух епохи, і правове становище самого народу. Найдовше і в найбільш традиційній формі звичаєве право проіснувало на Запорозжі, де населення дотримувалося “подług старожитных и старейших обычаев” [59, с. 252].

Таким чином, маючи глибокі історичні корені, система козацького звичаєвого права сформувалась у XV – середині XVII століття і закріплювала військово-адміністративну організацію землекористування козацтва, окремі правила військових дій, діяльність судових органів, порядок укладання окремих договорів. На підставі тих же звичаїв і традицій чітко регламентувались права і обов’язки козацького стану.

Якщо розглядати причини домінування на Запорозькій Січі звичаєвого права та відсутності на ній писаних законів, то такими причинами були: по-перше, досить короткочасна тривалість історії запорозьких козаків, впродовж якої вони не змогли виробити власне писане право, систематизувати його та оформити письмово; по-друге, екстремальні умови, в яких проходило життя козаків, зокрема безкінечні війни та військові походи, не давали їм ні можливостей, ні часу, щоб займатися складанням писаних законів; по-третє, як зазначав Я. Падох, козаки вважали, що писані закони можуть значно обмежити їх існуючі права та свободи [79, с. 112]. Як зауважував М. Костомаров, “казаки всегда были враги всякого писаного закона, всякого исторического и родового права. На то у них вольность, равенство, общий приговор; они ненавидели то, что поддерживалось привилегиями, происхождение и право дворянской власти над

людьми” [43, с. 153].

За порушення січових звичаїв, які дбайливо зберігали у пам’яті козаки-ветерани, карали суворо, часом і смертю. Ці звичаї характеризувалися своєю логічністю і продуманістю та ідеально відповідали устрою козацької республіки й тим небезпечним умовам, якими характеризувалося козацьке життя. “Де три козаки, там два третього судять”, – такі були основи запорозького звичаєвого права [46, с. 158]. Особливо не “жалували” низовики зрадників інтересів Війська Запорозького. Д. Яворницький з цього приводу зазначав: “Крепкі були запорожці ще й через ті закони, якими судили вони... І справді, ворогам, злодіям, зрадникам, гвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилювання: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі, коло стовпа, дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перебивали руки або ноги і завдавали іншої кари” [129, с. 19–20].

Характеризуючи правосвідомість запорожців, слід зазначити, що на її формування впливав цілий комплекс суперечливих факторів. З одного боку, коріння цієї правосвідомості сягає давньоруської форми вічового правління, яка проявилася у збереженні та розвитку на Січі традицій самоврядування, поваги до виборних засад і набутих прав, ворожого ставлення до становості та монархічного свавілля, занесеного в Україну з Великого князівства Литовського та Польщі. Запорозьке товариство виховувалось в дусі незалежності, йому були чужі ідеї централізму. З іншого боку, польська шляхта намагалась, в основному, підкупом деморалізувати козаків, прищепити українській людині неповагу до законів. С. Сливка з цього приводу справедливо зазначав, що звичаєве право козаків є “основою національного духу українців з двох причин: воно має консервативний характер та слугує одним із видів соціального джерела права” [103, с. 86]. При цьому слід зазначити, що

стабільність, консервативність, деяка “застиглість” пояснюються еволюційним розвитком звичаєвого права, оскільки новаторство у даному випадку не знаходить свого відображення, адже для цього повинен минути певний час, треба щоб сам народ визнав необхідність змін. Ця консервативність здебільшого позитивно впливала на правосвідомість козаків.

Важливість звичаєвого права підкреслює той факт, що царською грамотою від 27 березня 1654 р. Війську Запорозькому надавалося право судитися “у своїх старшин по давнішнім правам їх” [26, с. 94].

Із Запорозької Січі звичаєві норми у XVI–XVII століттях поширились на всю Україну. Пізніше вони простежуються в українських актових джерелах, правових пам’ятках – Литовському Статуті, Кодексі Гетьманщини 1743 року – “Правах, за якими судиться малоросійський народ”. Із матеріалів судової практики середини XVII століття видно, що норми звичаєвого права досить активно застосовувалися у кримінальних та цивільних справах, зокрема у справах, які розглядалися в судах нижчої інстанції – сільських, сотенних тощо. А такі суди, як копні, в процесі судочинства керувалися виключно звичаєвим правом.

Так, згідно із звичаєвим правом потерпілий безпосередньо після того, як був вчинений злочин, повинен “кликати гвалт”, тобто мав об’явити про це своїм найближчим, а також органам влади, подаючи речові докази [196, с. 10]. Також згідно із звичаєвим правом передбачалось так зване “шлякування”, тобто ведення розшуку потерпілим за свіжими слідами після вчиненого злочину. Знайдені під час розшуку крадені речі “личкувались”: потерпілий, впізнавши, наприклад, вкрадену в нього худобу, надрізував одно вухо корові, воліві, коневі тощо. Впізнання худоби, яку не було так позначено, не мало юридичного значення. Крім переліченого вище, судовий процес характеризувався ще й такими звичаями, як прилюдне

водіння злодія по поселенню з вкраденою і підвішеною на шиї річчю; сплата “перейму” (винагороди) хазяїном худоби, що відбилася від гурту, особі, яка її піймала і повернула хазяїну; виставлення позивачем “могоричу” свідкам – так зване свідочне; спалення жінки, звинуваченої у лихому чаклунстві, тощо*.

О. Левицький зазначав, що за часів Хмельниччини існував звичай, за яким вбивцю приковували до труни жертви. Він наводить пояснення М. Владимирського-Буданова про те, що колись цей звичай мав значення “незаперечного доводу, або ж це були тортури, щоб примусити злочинця признатися”. На думку О. Левицького, у Гетьманщині приковування до труни “втратило вже правовий характер і набрало значення непотрібного додатку до остаточної кари вбивці” [59, с. 252].

Певна жорстокість кримінально-правових норм звичаєвого права на Січі в цілому не відлякувала більшість населення України. Історичні дані з усією переконливістю доводять, що, навпаки, козацький побут і звичаї швидко поширювалися на інші райони країни. Більшості громадськості імпонували козацькі ідеали волелюбності, рівноправності усіх членів спільноти, громадівства та демократизму. Крім того, слід зазначити, що козацькому звичаєвому праву були притаманні і пом’якшені вирoki. Зокрема, найбільш поширеним з таких вироків була передача злочинця на поруки громаді. Один із дослідників історії Запорозького козацтва А. Скальковський наводить випадок, коли за умисне вбивство чоловіка мали засудити до страти. Але козацький суд, враховуючи те, що той мав малолітніх дітей, наказав злочинця побити лише киями і відпустити “на прежнее жительство на покаяние” [98, с. 201].

Крім козацького звичаєвого права, в Україні на середину XVII століття існувало і так зване церковне звичаєве право. Під цим

* Див. ЦДІА України.– Ф. 51.– Оп. 3.– Спр. 644.– Арк. 3 [144]; Спр. 814.– Арк. 5, 15 [145].

правом здебільшого розумілася сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувались “побоюючись кари і гніву господнього”. Джерелами такого права були так звані кормчі книги, номоканони, церковні статuti князів Володимира та Ярослава [81, с. 70].

Таким чином, у ході визвольної війни під проводом Б. Хмельницького звичаєве право набуло значного поширення по всій території української держави. Крім того, оцінюючи дане право з історико-правової точки зору, слід зазначити, що воно досягло досить високого рівня, особливо у сфері цивільного звичаєвого права. Як засвідчує аналіз історичних даних, тогочасним судам були досить добре відомі такі складні юридичні поняття, як давність володіння, право першого володіння, нерівність при розподілі стягнення тощо.

До найбільш вагомих джерел права належать універсали, які видавались Б. Хмельницьким та козацькою старшиною. Вони мали характер письмового розпорядження, адміністративно-правового акту. Найпоширенішими були ті, які регулювали питання про розподіл земельних володінь, підтверджували право власності на маєтки, встановлювали повинності й податки. Сюди слід також віднести й універсали з військових питань та про призначення старшини на посади.

Крім козацького звичаєвого права, в Україні в середині XVII століття при здійсненні правосуддя застосовувались деякі збірники писаного права, що мали чинність в Речі Посполитій. Однак треба зазначити, що окремих законодавчих актів, які б регулювали питання кримінального процесу, на той час не було.

Чільне місце серед таких писаних правових збірників займає Литовський Статут 1588 року. Відомо три редакції цієї пам'ятки права: Литовський Статут 1529 року – так званий Старий Статут, Статут Великого Князівства Литовського 1576 року – званий

Волинським Статутом, та Статут Великого Князівства Литовського 1588 року. Всі вони перебувають у безпосередньому зв'язку поміж собою: перший Статут став за джерело для другого, а другий – для третього [9, с.8]. Найбільш досконалим з правничого змісту й технічно відпрацьованим був Кодекс Великого князівства Литовського 1588 року, однак він розповсюджувався лише в рукописних варіантах, а тому не набув відразу особливо широкого застосування.

При укладанні Литовських Статутів їх авторами були використані поточне законодавство, постанови судів, норми звичаєвого права Литви, Німеччини, Польщі, Росії, а також України. Щодо використання українського досвіду, то при розробці Литовських Статутів були рецептовані ряд правових норм з “Руської Правди”, зокрема це стосувалося положень про заміну смертної кари грошовими штрафами, а також окремих правових понять щодо кваліфікації злочинів.

Як на наш погляд, останнє, поряд із звичаєвим правом, робило Литовські Статути максимально наближеними до правових норм і звичаїв українського народу. З цього приводу О. Кистяковський зазначав, що “Литовський Статут был основным законом малороссийского народа как в период польского владычества, так и после присоединения Малороссии к России” [41, с. 32]. Цієї ж думки дотримується і В. Месяц, який на підставі вивчених ним архівних матеріалів також вважав Литовський Статут “малоросійським правом” [64, с. 106–107].

У даному контексті слід також зазначити, що Литовські Статути, з точки зору мовної, увібрали в себе письмо кількох народностей: української, білоруської та російської. На думку білоруського мовознавця І. Кремка, мова Литовських Статутів репрезентувала “рафіновану форму державної мови Великого князівства Литовського” [44, с. 204]. Однак такі дослідники, як

А. Хорошкевич і В. Рауделюс, заперечують цю тезу [210, с. 204].

Із опрацьованих нами матеріалів видно, що для населення різних регіонів Литовські Статути мали не однакове значення. До визвольної війни 1648–1654 рр. на території земель, що входили до складу Речі Посполитої, формально продовжував зберігати юридичну силу Другий Статут, який був офіційно затверджений владою. Стосовно ж чинності Третього Статуту, який за своїм змістом був дуже близьким до попереднього, польський уряд не приймав ніякої спеціальної ухвали. Однак, як видно із матеріалів судової практики, у більшості випадків діяли положення саме Третього Статуту. Наприклад, фактично суди всіх міст і містечок України, які не володіли магдебурзьким правом, користувалися польським виданням Третього Литовського Статуту за 1614 рік [35, с. 245].

Визвольна війна 1648–1657 рр. внесла помітні зміни у застосування правових норм Литовського Статуту. В її ході українська народна стихія, знищуючи польсько-шляхетське панування, одночасно знищувала законодавство Речі Посполитої, замінюючи його козацьким звичаєвим правом. Однак вже з 1650 року ситуація починає поступово змінюватися. Пояснюється це тим, що, як ми вже вище зазначали, в ході війни з'явилася нова козацько-старшинська провідна верства, яка відразу заявила про свої претензії на законодавче закріплення елітності свого соціально-політичного становища, що, у свою чергу, вступало в гостру суперечність з нормами звичаєвого права, які за своїм внутрішнім змістом захищали зрівнялівські принципи. Тому увага значної частини нової української панівної верстви того часу була звернута до відновлення дії Литовського Статуту. Першим, хто звернув увагу на це питання, був Б. Хмельницький, який ще у 1649 році у своєму жалуваному універсалі шляхті Пінського повіту дозволяв їй судитися згідно з “давніми правами, отриманими від польських королів” [165, арк. 35], і

таким чином офіційно санкціонував дію положень Литовських Статутів як єдиних на той час кодифікованих актів української держави. Крім того, слід зауважити і те, що нова генерація українських панів прямо пов'язувала цей звід нормативних актів з власним попереднім правом, зокрема вбачаючи в ньому витoki з “Руської Правди”. Крім того, як самому Гетьману, так і його соратникам з числа козацько-старшинської еліти імпонувало те, що Статут не так давно уособлював певний символ і гарантію станових прав литовських, і навіть ширше – православних, можновладців від політичних та соціальних зазіхань польських магнатів, а також захищав певною мірою автономістичні тенденції народів, які входили до складу Речі Посполитої [121, с. 99–100].

Щодо використання правних норм Литовського Статуту в процесі судочинства української держави середини XVII століття, то тут намітилося два напрями. Прихильники першого напрямку, а це були переважно вихідці з козацько-старшинського та шляхетського середовища, прагнули до якомога ширшого використання в судах Литовського Статуту [121, с. 99–100]. Представників другого напрямку репрезентували переважно вихідці з українського селянства, рядового козацтва та міські низи, які залишалися прихильниками звичаєвого права.

У подальшому співвідношення цих двох тенденцій значною мірою впливало на ведення судочинства в Гетьманщині середини XVII століття, а також на формування правової культури українського населення.

Що ж до самих норм процесуального права, то в Литовському Статуті вони не були чітко систематизовані. Як видно з тексту Литовського Статуту, вони розкидані по його різних розділах. В основному ці норми зібрані в IV розділі “Про суддів і суди”. Окремі питання про судові докази регулюються також у I, III, VII, IX, XI, XII, XIV розділах, процесуальне становище сторін з'ясовується

частково у I, VII, IX, XIV розділах, а питання щодо ув'язнення та його строків регламентувалося у VI та XI розділах [206].

Іншим важливим джерелом судового права української держави були збірники магдебурзького права. Магдебурзьке право являло собою право, яке надавалося містам на самоуправління та звільнення від юрисдикції короля та феодала-власника. Дане право поширювалось шляхом надання королем привілеїв містам. В Україні магдебурзьке право було вперше застосоване ще в період Галицько-Волинського князівства і утвердилось під час перебування українських земель у складі Литовської держави та Речі Посполитої.

Магдебурзьке право, як відомо, не було офіційно законодавчо визначеним. Коментарі та рекомендації щодо застосування його норм викладалися в різних збірниках, авторами яких були приватні особи [101, с. 35].

На середину XVII століття суди українських міст, що змогли відстояти своє право на відокремленість та самоуправління, формально користувалися збірниками магдебурзького права у польських інтерпретаціях.

З матеріалів судової практики можна встановити, що міські суди користувалися не оригіналами німецьких збірників права, а здебільшого їх переробками в перекладах польською мовою чи латиною.

До їх числа можна віднести переробку П. Щербича “Саксон”, яка розповсюджувалася під назвою “Prawa polskie Maydeburskie nazywajace Speculum Saxonum” і була випущена в 1581 році. Цей збірник складався з двох частин: “Speculum Saxonum” та “Jus municipale”. Крім того, в процесі судочинства користувалися такими творами: “Prawo Chelminskie” в опрацюванні П. Кушевича (1646 р.); латинською переробкою М. Яскера 1535 і 1602 років під назвою “Juris provincialis, quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libri tres”; найпоширенішим збірником “Порядок” або “Porzadek sadow u

spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie polskiej”, автором якої був Б. Троїцький; його ж “Artykuly prawa maydeburskiego, ktore zowia Speculum Saxonum”; працями Карпцова “Processus juris in foro Saxonico” і “Practicae Novae Imperialis Saxonicae rerum criminalium”, “Definitiones Forenses ad Constitutiones Electorales Saxonicas” або “Jurisprudentia Forensis Romano-Saxonica”.

Норми процесуального права були викладені не тільки в опрацюваннях Карпцова, а й у “Порядку” і “Саксоні”. Питанням процесу присвячена третя частина “Porzadku sadow mieyskich”, де в деталях було описано судову процедуру. В “Саксоні” ці норми не були зібрані повністю в одному з розділів, а містились у деяких статтях різних розділів.

Поряд з цим слід зазначити, що в даних збірниках норми класичного магдебурзького права були значною мірою зміненими в напрямку обмеження дії цього права. У них передбачалися, головним чином, великі пільги міщанам, зокрема магістратській верхівці, однак значно обмежувалися права нижчих верств жителів міст. Так, наприклад, правилами, що регламентували діяльність міської ради та міських судових органів, заборонялося обирати до їх числа простолюдинів, крім того значно обмежувалися юридичні права жінки, справа якої без заяви або присутності чоловіка чи опікуна не приймалася до розгляду, а вона особисто не визнавалася за офіційного свідка [29, с. 34]. Поряд з цим магдебурзьке право не поширювалося на євреїв та вихідців з інших міст.

Проте наявність такого роду джерел і законодавче надання магдебургії ще не свідчило про їх застосування на місцях, насамперед у містах, у їх повному обсязі. Як засвідчує аналіз історичних даних, цьому чинили опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство, яких, у свою чергу, активно підтримувала місцева полково-сотенна адміністрація. Так, магдебурзьке право м. Києва неодноразово

підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, а також окремим універсалом Б. Хмельницького від 25 квітня 1654 р. [171, арк.4]. Однак, як скаржилися жителі міста українському Гетьману, “весь уряд приезжих людей под свое казацкое берут не надлежащее право” [167, арк.56]. Як видно з даного листа, козацька адміністрація вже в період Хмельниччини грубо порушувала магдебурзькі права жителів міст, запроваджуючи таким чином норми звичаєвого права. При цьому слід наголосити, що випадків грубого порушення норм магдебурзького права було чимало.

Загалом, підсумовуючи все вищевказане, слід сказати, що в період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, коли нова правляча козацько-старшинська верхівка ще не наважувалася сміливо висувати свої станові домагання, положення як Литовських Статутів, так і збірників магдебурзького права використовувалися в порівняно рідкісних випадках, заступаючи при цьому місце козацькому звичаєвому праву.

Однак, оскільки звичаєве право та народні уявлення про “дозволене” та “недозволене” не завжди давали можливість розв’язати ряд справ у судах, міські та козацькі суди почали звертатися до старих збірників права. У цьому була також зацікавлена і козацька старшина, яка вбачала в тих збірниках засіб юридичного обґрунтування її панівного становища в Гетьманщині.

З матеріалів судової практики також видно, що існувала повна довільність у вирішенні судових справ, і це часто призводило до суб’єктивізму у наданні судами правової оцінки тим чи іншим правопорушенням. Так, наприклад, на середину XVII століття українськими судами при вирішенні справ використовувались Литовський Статут 1588 року та збірники магдебурзького права. Але, як видно з джерел, майже в кожній судовій постанові відходили від норм, визначених у цих збірниках. Матеріали судової практики

свідчать, що існувала повна довільність у вирішенні справ. Так, пославшись на магдебурзьке право, за яким належало винному винести сувору кару, суд вдавався до Литовського Статуту, в якому передбачалося менше покарання, а іноді відступав від цього права і застосовував звичаєве.

Вільному балансуванню між звичаєвим, магдебурзьким та литовським правом сприяли також і розходження, які були не лише в питаннях відповідальності за окремі кримінальні злочини, а й у правовому регулюванні цілого ряду цивільних правопорушень. Так, наприклад, згідно з положеннями “Саксону” не дозволялося відчуження родових маєтків без згоди на те дітей та інших спадкоємців, однак це дозволялося за Литовським Статутом. У даному контексті також зазначимо, що твердження А. Яковліва про те, що начебто в судовій практиці у справах відчуження родового майна суди Гетьманщини дотримувалися виключно магдебурзького права [131, с. 407], є явно тенденційними, оскільки фактами з архівних джерел вони не підтверджуються.

У випадках колізії законів або їх неповноти суди керувалися звичаєвим правом та власною правосвідомістю і виносили присуд “въ порядку права мѣстного” [194, с. 645–655], а писані закони середини XVII століття мали лише допоміжне значення.

Ще одним джерелом права України-Гетьманщини була законодавча діяльність її автономних органів влади.

Насамперед, слід згадати договірні статті між главами двох держав, Україною та Москвою, а саме “Березневі статті” Гетьмана Богдана Хмельницького (21 березня 1654 р.). В цих статтях підтверджувались козацькі “права і вольності”, і зокрема право на незалежні козацькі суди, які б “відповідно до прав і звичаїв стародавніх військових судили і карали” [171, арк.1].

Гетьманом Б. Хмельницьким було видано багато універсалів представникам місцевої влади на захист монастирів та церков: від

2 липня 1648 р. – прилуцьким сотникові й отаманові про покарання учасників нападу на Густинський монастир; від 23 лютого 1649 р. – полковникам миргородському і прилуцькому про покарання козаків, які втручаються у церковні справи та зневажають священників; від 12 листопада 1649 р. – про заборону козакам робити шкоду в лісах Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря; від 9 травня 1651 р. – про покарання тих, хто нападатиме на ченців Мгарського монастиря; від 5 грудня 1651 р. – наказ отаманам і жителям сіл Харків і Голов'ятине не чинити шкоди в Бузкові (хуторі Печерського монастиря). В цих універсалах зазначалося, що “своєвольников, которіє би найменшую кривду містцу святому чинили” слід “такових на горле карати до мене таковіє справи не доносячи”[149, арк.1].

Основною ознакою актів гетьманської влади України цього періоду було те, що вони не мали загального нормативного характеру, а стосувалися конкретних випадків.

Після підписання в 1654 році “Березневих статей” в Україні діяли і джерела російського права. Зокрема, почало застосовуватись “Соборное уложение” 1649 року, а саме у справах про повернення московським поміщикам кріпосних селян-втікачів, які в період визвольної війни українського народу брали активну участь в антифеодальній боротьбі українського селянства [99, с. 14]. Царський уряд вимагав їх повернення. Статті “Соборного уложения” вичерпно нормували питання “беглых” селян, зокрема, порядок їх видачі. Суди зобов'язувались видавати землевласникам втікачів-селян, не рахуючись з “урочными летами”, тобто з давністю, якщо тільки колишні власники раніше заявляли про свої права.

Таким чином, на середину XVII століття на території держави Б. Хмельницького були сформовані основні правові засади процесу судочинства. До цих засад можна віднести, перш за все, публічність і демократизм, ліквідацію становості в процесі судочинства, рівність

усіх перед законом. Формування даних засад пояснювалося активним застосуванням козацького звичаєвого права в процесі судочинства. З часом, в процесі подальшої державно-правової еволюції Гетьманщини в напрямку перетворення її в станову державу, правові засади процесу українського судочинства зазнають значних змін. При цьому слід зазначити, що українське право, крім використання старих норм права Речі Посполитої, зазнає також рецепції права Московської держави, зокрема норм “Соборного Уложения” 1649 року.

3.2. Основні риси та принципи судового процесу

Характеризуючи процес судочинства української держави середини XVII століття, слід зазначити, що він мав типові для даного періоду риси. По-перше, судовий процес був тісно пов'язаний з матеріальним правом. Як показує аналіз опрацьованих нами матеріалів, більшість як цивільних, так і кримінальних правопорушень відбувалося саме на матеріальній основі. Я. Падох, характеризуючи майнове право, зазначав, що воно було сформовано переважно під впливом систематизації Литовського Статуту, при цьому вирішальним моментом, який визначав головну лінію поділу цих злочинів, був факт насильства [79, с. 77].

І хоча, як стверджує А. Яковлів, “звичаєві процесуальні норми з'явилися раніше норм матеріальних” [136, с. 3], однак вони ні в період панування Речі Посполитої, ні в Гетьманщині досліджуваного нами періоду не були зведені в єдиний процесуальний кодекс. Норми процесуального права хоча й містились у збірниках матеріального права, але були викладені тільки в окремих главах чи розділах, а часто паралельно з нормами матеріального права.

Провадження як у цивільних справах, так і в кримінальних відбувалося за однаковою процедурою. Це пояснюється тим, що не тільки цивільні справи мали приватноправовий (акторатовий) характер, а й у великій їх кількості кримінальні. Виняток становили політичні злочини, а також деякі інші тяжкі вчинки, коли суд розпочинав процес без скарги скривдженої особи.

Так, щоб розпочати судовий процес у цивільних і кримінальних справах, була необхідна скарга потерпілого. Однак допускалося, що провадження як у кримінальних, так і в цивільних справах могло закінчуватись мировою угодою сторін. Крім того, поводова сторона могла також відмовитися від претензій. Велике значення надавалося

задоволенню матеріальних претензій “скривдженого” або “ушкодженого” як у цивільному, так і в кримінальному судочинстві.

Проте були й відмінності, які проявлялися в застосуванні проти обвинуваченого в кримінальній справі катувань, чого не передбачалось проти відповідача в цивільній справі.

Процес вважався виключно особистою справою сторін з підпорядкуванням їх керівній ролі суду. Приватне обвинувачення в кримінальних справах набуло такої сили, що потерпілий мав право навіть затримати злочинця, схопленого на “гарячому”, і доставити його до суду [208, с. 14]. Якщо ж злочинець чинив опір, то до нього можна було застосовувати зброю і навіть вбити. Потерпілий міг не вимагати покарання, якщо йому відшкодували збитки, а тому часто застосовувалось умовне покарання.

Судочинство України доби Гетьманщини було побудоване за певними демократичними **принципами**, які співзвучні із сучасними принципами кримінального судочинства. Деякі з них законодавчо визначені були зовсім недавно. Так, Законом України від 21 червня 2001 р. “Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України” КПК України було доповнено статтею 16, яка проголошує здійснення розгляду справ у судах на засадах змагальності і диспозитивності [218].

Розглянемо докладніше принципи судочинства в Україні за доби Гетьманщини.

П р и н ц и п з м а г а л ь н о с т і . Кримінальний процес Гетьманщини був змагальним (контрадикторійним) за своєю формою. В судовому розгляді активно брали участь дві сторони: сторона обвинувачення (позивач) і сторона захисту (пізваний), які вели спір, доводили свою правоту, використовуючи фактичний матеріал і судові докази.

Для провадження кримінальної справи був необхідний приватний обвинувач, оскільки функція обвинувачення не була

обов'язком державних органів по кожній кримінальній справі. Обвинувачений, як і обвинувач, мали повну свободу для збирання та подання суду доказів. Обвинувачем міг виступати кожен, хто в установленому порядку вказав на особу як на підозрювану у вчиненні злочину, а також заявив про своє бажання переслідувати його [66, с. 384].

П р и н ц и п д и с п о з и т и в н о с т і . Із принципом змагальності тісно пов'язувався принцип диспозитивності. Суть диспозитивності у кримінальному судочинстві означала право сторін розпоряджатись об'єктом процесу, тобто, матеріальними правами, а також процесуальними засобами, які можуть бути використані сторонами в процесі у межах закону. Потерпілий сам вирішував, подавати скаргу чи ні, а в разі подачі міг відкликати її і відмовитись від обвинувачення. У ході процесу сторони могли примиритися. Потерпілий іноді укладав мирову угоду навіть і в кримінальній справі стосовно тяжкого злочину, або навіть прощав злочинцеві його провину.

П р и н ц и п б е з п о с е р е д н о с т і . На судовому засіданні вважалась обов'язковою присутність сторін і свідків ("персоналітер, очне, очевисте"), які повинні були давати показання на основі своєї особистої участі у справі або особистого спостереження фактів, зв'язаних із справою [199, с. 8, 11]. Суд при розгляді справи був зобов'язаний допитати "скривженого" та "шкодника", а також свідків, оглянути речові докази, тілесні ушкодження, документи тощо.

Таким чином, рішення приймалось на підставі тих матеріалів, з якими самі судді безпосередньо ознайомилися під час судового процесу та які були продемонстровані суду і стосувалися справи, що розглядалася.

П р и н ц и п у с н о с т і п р о ц е с у . В другій половині XVII – XVIII столітті позивачі, здебільшого, усно подавали скарги, які

записувались “про память до книгъ” [199, с. 1–29]. Учасники процесу також усно виступали в суді, а їх показання фіксувалися в судових книгах.

Принцип гласності судового розгляду. Цей принцип означає, що всі правоздатні громадяни мають право бути присутніми в суді під час розгляду кримінальної справи. Судові документи того часу свідчать про те, що представники громадськості брали участь майже в усіх розправах. У всіх нижчих судах, до полкового включно, у судових засіданнях брали участь “множество веры годныхъ людей и иныхъ особъ”. О. Левицький у своїх “Очерках” [58], звертає увагу на те, що судові засідання в період Гетьманщини завжди були публічні та багатолюдні. Відвідувачі йшли до суду тому, що вважали правосуддя всенародним актом і намагалися сприяти його здійсненню. Поважних осіб із присутніх козаків та міщан запрошували до складу суду і вони разом із суддями брали участь у складанні судових декретів.

Крім того, кожний присутній міг і без виклику повідомити суду, що йому відомо по даній справі. Якщо присутні вважали вирок надто суворим, вони клопотали про його пом’якшення, і такі клопотання, як правило, відразу задовольнялися судом [57, с. 181].

Ми погоджуємося з висловленою думкою, беручи до уваги велику кількість судових матеріалів на її підтвердження.

Принцип колегіального вирішення справ. Кримінальні та цивільні справи розглядалися та вирішувалися колегією, до складу якої входило декілька осіб, наділених формально рівним правом юрисдикції. До складу суду входило “некоторое число честных персон”. Це сприяло прийняттю демократичних рішень та запобігало зловживанням владою окремих осіб.

Виборність суддів. Судді обирались або безпосередньо населенням на радах, або з кількох кандидатів призначалися “отъ

высшихъ властей”; проте, за загальним правилом, посада судді була виборною.

Мова судочинства. На той час українська мова не була офіційною мовою судочинства. На Правобережній Україні судочинство провадилось, здебільшого, польською мовою, про що свідчать протоколи судових справ. На Лівобережжі в канцелярській мові присутні старослов’янські терміни. Проте згодом українська народна мова все частіше звучить у судових протоколах [31].

Принцип апеляційного оскарження судових рішень. Сторона, не задоволена рішенням суду (декретом), могла подати скаргу до вищої судової інстанції. В апеляційному порядку могло бути оскаржено вирок або інше рішення суду, які не набрали законної сили. Підставами для скасування судових постанов в апеляційному порядку були: порушення норм матеріального чи процесуального права, неправильне їх застосування та необґрунтованість вироку.

Таким чином, розглянувши принципи, за якими здійснювалось судочинство в Гетьманщині, доходимо висновків, що такі принципи є важливими й у сучасному кримінальному і цивільному процесі. Отже, існуючі сьогодні демократичні принципи правосуддя беруть початок з давнього українського судового процесу.

Розглянемо далі організаційно-правові питання судоустрою та судочинства досліджуваного періоду, у тому числі ті, що стосуються інститутів судових осіб та учасників процесу, порядку провадження судових дій тощо.

Судові особи. За діючим у той час в Україні законодавством до виконання функцій судді допускалися лише ті особи, які відповідали певним вимогам. Кандидат на посаду судді мав бути не молодший 21 року і не старший 70–75 років. Він повинен, як відзначалось в Литовському Статуті, мати мудрість, поміркованість, любов і мужність [208, с. 88]. За магдебурзьким правом до цих якостей ще

додавались такі, як наявність у судді страху божого, правдивості, поваги, вимогливості.

Обов'язки суддів визначалися законами і практикою. Закон говорив, що судді повинні судити без гніву, ненависті, милості, приязні, страху, рішення виносити, додержуючись права, без тяганини, відповідно до обставин, доказів, кару визначати згідно з правом. Судді не могли розглядати справи, де самі виступали стороною, а також справи сторін, які їм підпорядковувались, однак навіть в таких випадках судді могли прийняти від них мирову угоду.

Судді мали право на винагороду. В середині XVII століття, коли функції правосуддя поєднувалися з адміністративними, лише ті судді, які були обрані на посади, утримувались за рахунок військового скарбу або наділялися ранговими маєтками. Всі інші, які входили до складу суду, за участь у правосудді встановленої винагороди не одержували [81, с. 109]. Проте вони теж отримували прибуток за свою судову діяльність, оскільки майже в кожному присуді, особливо в другій половині XVII століття і на початку XVIII століття, з підсудних у кримінальних справах бралась “вина” (штраф) на користь членів суду [197, с. 10–11].

Таким чином, в основному суди існували за рахунок власних прибутків. Саме так вирішувалась проблема фінансування правосуддя та оплати праці судових осіб.

Однією з важливих судових осіб був писар, якого обирали на таких самих умовах, що й суддю. Обов'язками писаря було ведення поточного листування, збирання потрібних документів, ведення реєстрів, складання вироків тощо. Отже, писарем могла бути лише освічена і юридично грамотна людина. Відповідно, ця посада вважалася досить почесною і важливою.

Учасники процесу. Сторона, яка виступала з вимогою, називалась по-різному. В судових матеріалах зустрічаємо такі назви: “повод”, “поводовая сторона” (з польської мови), “актор”,

“кредитор”, “інстигатор” (з латинської), “ушкоджений”, “жалоблива сторона”, “челобитчик”, “доноситель”.

Сторону, яка себе захищала, називали “одпорною”, “злодейскою”, “отвітною”, “позваною”, “обвалованою”.

Процесуальну правоздатність, тобто здатність бути суб’єктом процесу, за нормами Литовського Статуту, “Саксону” і “Порядку” мали всі, окрім невільників, “банітів”, “безчесних” та “проклятих”.

Для того, щоб виступати у процесі безпосередньо, необхідно бути процесуально дієздатним. Не мали права особисто діяти в суді малолітні (хлопці до 18-ти і дівчата до 13-ти літ), психічно хворі, глухі, німі, сліпі, марнотратці. Їх репрезентували заступники: малолітніх – батьки чи опікуни, психічно хворих, калік і марнотратців – куратори. Потребували представництва також і жінки. Я. Падох стверджує, що заміжніх жінок заступав чоловік, незаміжніх – батько, а заручених – батько чи наречений [79, с. 77]. Проте в деяких випадках і заміжню жінку міг представляти у суді її батько. Про це свідчить, наприклад, скарга, подана Гаврилом Клопковим до Ніжинського магістрату 18 жовтня 1653 р., в якій він звинувачував Василя Щербака, свого свата, у тому, що той побив його доньку [207, с. 14–15].

З числа жінок лише вдови мали процесуальну дієздатність і могли виступати в суді особисто не тільки у своїх справах, але й у справах своїх дітей.

Особи, які мали процесуальну правоздатність, могли взяти на допомогу собі в розправі представника.

Представники сторін називалися по-різному. У судових документах середини XVII століття зустрічаємо такі назви: “прокуратор”, “патрон”, “пленіпотент”, “промотор”, а також “повірений” тощо.

Аналіз архівних матеріалів дає нам можливість констатувати, що на середину XVII століття у Гетьманщині інституту адвокатури

ще не було.

Не було в цей період і посади державного обвинувача. Іноді у справах особливої ваги брав участь представник від Гетьмана; він виступав з обвинуваченням, але це був обвинувач в конкретній справі, і в коло його обов'язків взагалі не входили прокурорські функції.

Доказове право. У даний період були передбачені законодавством та визнавались судовою практикою такі джерела доказів: пояснення сторін, показання свідка, признання “оскарженого”, присяга, допити на муках, документи, речові докази.

Докази мали назву “доводів” і “отводів” залежно від того, чи мали вони підтверджувати, а чи заперечувати певні факти або права.

Суд відігравав чималу роль у вирішенні питання про допустимість доказу. Сторони повинні були насамперед запропонувати докази від себе. Чи допустити доказ і визнати за тією чи іншою стороною право дати пропонований доказ, залежало від суду. При цьому суд керувався певними критеріями. Вважалося, зокрема, доцільним допустити до доказу ту сторону, яка була ближчою “ко слушному доводу”. Доказ визнавався за тією стороною, в якій він був сильнішим. Перевагу в доказі мав потерпілий, який схопив винного на “гарячому” або переслідував його. При рівності доказів, що їх сторони пропонували, першим з доказом виступав відповідач-обвинувачений [81, с. 114].

Пояснення сторін. Кримінальний процес, як уже зазначалося, в більшості випадків починався скаргою потерпілого-обвинувача, в якій той викладав обставини справи та наводив докази вчиненого злочину чи вини “отвітчика”. Показання потерпілого були підставою для розгляду справи судом та обвинувачення особи у вчиненні злочину. У своїй скарзі позивач, як правило, наводив імена кількох осіб, які можуть підтвердити його слова або яким відомі обставини, що стосуються даної справи, тобто свідків.

Показання свідків були найпоширенішим джерелом доказів. Судова практика і діюче законодавство розрізняли показання звичайних і урядових свідків. Звичайними свідками були незацікавлені у справі особи, які мали безпосередні відомості в спірній справі.

Свідками могли бути як свої, так і “люди сторонні”. Відповідно до умов тієї епохи від них вимагалось, аби вони були “віри годними” та “неподозреними”. Крім того, свідки повинні бути християнами, особами серйозними та повнолітніми. Проте і нехристияни могли виступати свідками “в небитію единовѣрныхъ” і при умові “честного состоянія”. До свідчення не допускалися гравці у карти, п’яниці, марнотратці, психічно хворі, а також родичі і свояки.

Тут доречно нагадати, що Законом України “Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України” від 21 червня 2001 р. [218] до статті 69 чинного КПК України внесено зміни, якими передбачено право членів сім’ї, близьких родичів, усиновлених та усиновителів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного відмовитися давати показання в якості свідків. Таке право є гарантією захисту нормальних родинних стосунків.

Досить часто у справах про нанесення тілесних ушкоджень в часи Гетьманщини свідками виступали слуги потерпілих, які оглядали рани і під присягою давали свідчення в суді з приводу заподіяної шкоди. Так, у згаданій вище справі про побиття доньки Гаврила Клопкова її свекром Василем Щербаком, котрий “без даня причины, надѣ слушность тиранско побилъ плечи до синятинъ”, про заподіяні ушкодження свідчив “слуга присяглий Демянъ Семеновичъ; виделъ, поведаетъ, плечи криваво синятинные все забитие” [207, с. 14–15].

Свої показання свідки давали кожен окремо, їх свідчення записувалися до актової книги. Допит свідків відбувався в суді, однак хворих дозволялося допитати вдома через особливих

посланців – вижив, присяжних та інших урядових осіб [101, с. 18]. Свідки давали свої показання усно. Грамотні особи могли викласти свідчення на папері, в суді вони зачитувались, і їх можна було виправити чи доповнити.

Свідчити у суді було обов'язком, “громадянською повинністю, яку кожний обв'язаний сповнити” [77, с. 35], і відмова свідка давати показання тягла за собою покарання. Свідок попереджувався про те, що повинен говорити правду, а свої свідчення, записані до протоколу, він підписував.

Урядовими свідками вважалися інші незацікавлені у справі судові особи або особи, які виконували доручення суду. У практиці сотенних і полкових судів ними були так звані роз'їщики, а також осавули в тих випадках, коли на них покладалось завдання не тільки заслухати свідків, а й також робити огляд на місці і дати свої пояснення [135, с. 3].

Визнання “оскарженим” своєї вини, коли воно не викликало сумнівів і давалося добровільно, без примусу, погроз або страху перед муками, вважалося за найсильніший доказ, який робив зайвими всі інші докази [197, с. 8]. З матеріалів судової практики можна зробити висновок, що добровільне зізнання було підставою для винесення судом менш тяжкого вироку. Так, 9 травня 1657 р. Ніжинський міський суд розглядав кримінальну справу за скаргою Варвари Могилівни про вчинення крадіжки її майна Микитою Кононенком, котрого з поличним приведено до суду. Оскаржений “добровольне до учинку призналсе и то поведал...”. Суд, врахувавши це, пом'якшив вирок [207, с. 15]. 23 жовтня 1654 р. Полтавський міський суд розглядав кримінальну справу про викрадення коней Василем Юсипенком, котрий “публичне ставши, добровольне зналєся до тих шкод...”. Суд, “ведле добровольного признаня Василева ...” пом'якшив покарання [197, с. 10–12].

Одним із способів підтвердження правдивості пояснень

сторони, а також і свідка, була присяга. Присяга допускалася тоді, звичайно, коли були відсутні інші поважні докази. Суд давав стороні три дні на роздуми і лише після того приймав присягу. Я. Падох стверджує, що вага цього доказу була вирішальна, і сторона, склавши присягу, вигравала процес, бо присяга – це “крайній права доводь” [79, с. 78]. Проте в судовій практиці того часу досить часто це правило порушувалось, і після присяги сторона чи свідок ставали на “квестію” – допит на муках. Прикладом є кримінальна справа про викрадення коней циганами, яку розглядав Ніжинський міський суд 9 травня 1657 р. Власники викрадених коней Тиміш та Іван присягнули, а після цього “для далшое ведомости обложней крадежи ... поединкомъ Ивана и Остапа (обвинувачений) на квестію взято” [207, с. 14–15].

Застосування “проби”, “пристрасної проби”, “квестії”, мук, тортур було крайнім засобом, до якого вдавались для підтвердження вірогідності пояснень сторони в кримінальних справах, коли йшлося про крадіжку, вбивство та інші тяжкі злочини. “Проба”, або “квестія”, – це побиття різками, киями або канчуками, а іноді прикладання до тіла розпеченого заліза чи шини.

Допити на муках застосовували, коли були поважні, але недостатні докази вини обвинуваченого. Перш ніж приступити до мук, злочинця старанно допитували на суді й лише після безрезультатного допиту починалася квестія.

Правопорушники з числа деяких категорій населення, згідно з існуючим законодавством, звільнялася від “проб”. До них належали шляхтичі і духовники, урядовці вищих рангів, “знатні чесні люди”, божевільні, літні люди віком понад 70 років, малолітні, вагітні жінки. Але й вони не уникали таких допитів з катуванням, якщо підозрівались у вбивстві або політичному злочині. При розгляді кримінальної справи за обвинуваченням у змові проти Гетьмана Б. Хмельницького Переяславський полковий суд 23 січня 1653 р.,

“виведуючися правди, Тиміша (неповнолітнього свідка) вздаєть на трикrotnую муку ... а над право, четвертий и пятый разъ, яко живо словъ своихъ не отменилъ...” [206, с. 129].

У кримінальному судочинстві того часу використовувались як джерела доказів також і документи. Письмові докази в кримінальному процесі застосовувались здебільшого при розслідуванні політичних злочинів. Такими доказами могли бути приватні листи чи листівки, письмові заклики до повстання. Наприклад, у справі, яка стосувалася заговору проти Гетьмана Б. Хмельницького, доказами проти обвинуваченого були його листи, в яких він закликав до повстання проти Гетьмана [153, арк.37].

Не менш важливими аргументами вважалися також речові докази. У кримінальному судочинстві об'єкти речових доказів були різні, здебільшого це знаряддя вбивства чи нанесення тілесних ушкоджень, викрадене майно, гроші тощо. Так, 24 жовтня 1654 р. Полтавський міський суд розглядав кримінальну справу про пограбування комори за скаргою Максима Вороного, який представив суду речовий доказ: “лице показую пред вами – дежечку меду” [196, с. 10–11].

Викрадені речі та гроші, як правило, за судовим вироком поверталися потерпілим. У тих випадках, коли речі через відсутність власника не повертались, їх продавали з “публічного торгу”, а гроші передавалися у канцелярію полкового чи Генерального уряду [81, с. 118].

Отже, ще в часи Гетьманщини в Україні як джерела доказів використовувались показання свідка, показання потерпілого, показання обвинуваченого, речові докази та документи. Інші – присяга, допити на муках, визнання оскарженим своєї вини (як вирішальний доказ) – були характерними лише для даного періоду розвитку кримінального процесу і закономірно зникли.

3.3. Провадження в кримінальних справах

Перш ніж безпосередньо приступити до розгляду основних рис кримінального провадження у досліджуваний період, доцільно розглянути питання про види злочинів, що були підсудні тогочасним судам, адже вид злочину часто зумовлював порядок судочинства.

Види кримінальних злочинів. Кримінальні злочини в період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького поділялися на тяжкі, легкі та злочини середньої тяжкості. Згідно з пануючим на той час козацьким звичаєвим правом, тяжкими (називаємо лише найтяжчі) кримінальними злочинами, залежно від об'єкта посягання, були:

- 1) зрада;
- 2) дезертирство;
- 3) порушення дисципліни і субординації;
- 4) несумлінне виконання старшинами доручених їм справ;
- 5) розбій і пограбування;
- 6) крадіжка;
- 7) укривання краденого або скупка завідомо краденого майна;
- 8) вбивство козака;
- 9) зґвалтування;
- 10) прелюбодійство;
- 11) педофілія і зоофілія та ін.*

За вчинення всіх перелічених вище злочинів, як правило, призначалася смертна кара.

До числа злочинів середньої тяжкості належали злочини, пов'язані з дрібними крадіжками, бійкою тощо. Як легкі злочини кваліфікувалися образа, а також цілий ряд незначних діянь, що були пов'язані з посяганням на майно.

* Перелік складено на підставі аналізу робіт: *Слабченко М.* Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. [100]; *Яворницький Д.* История запорожских козаков. – В 3-х томах. – Т. 2. – К., 1991 [128].

У період Хмельниччини в судочинстві стає помітним поділ злочинів на такі, що розглядалися в порядку публічного обвинувачення, та злочини, що розглядалися в порядку приватного обвинувачення.

Так, гетьманським законодавством досить сурово переслідувалися злочини проти релігії, моралі та церкви, про що можна пересвідчитися виходячи із змісту значної частини універсалів Б. Хмельницького. Держава також дбала про сталість шлюбу, що проявилось у застосуванні смертної кари за “прелюбодійство” [75, с. 180], яка призначалася винним у більшості випадків.

Крім того, у зв’язку з ускладненням господарської організації, з’являються нові види злочинів, які мають економічний характер, як наприклад, виготовлення фальшивих грошей, за що суди переважно призначали смертну кару (заливання горла розтопленим оловом) [75, с. 182].

Поряд з цим, процес станового оформлення українського суспільства, який особливо посилювався в останні роки правління Б. Хмельницького, зумовив особливу увагу судових органів до злочинів проти честі особи, причому охорона честі елітного прошарку українського суспільства стояла на першому місці.

Крім того, починаючи з середини XVII століття, у зв’язку з ускладненням суспільних відносин в Україні ускладнюються і самі норми кримінального права. В цей час виникають цілком нові правові поняття. Зокрема, у кримінальному праві Гетьманщини з’являється поняття замаху, що відрізняється від поняття доконаного злочину, проводиться розрізнення головного злочинця і співучасників, які в певних випадках несли меншу кару, враховується наявність обставин, що виключають або зменшують покарання навіть при доконаному злочині, визнається рецидив злочину тощо.

Залежно від видів злочинів визначалися підсудність кримінальних справ та особливості провадження на різних стадіях процесу.

Проведене дослідження дозволяє чітко виділити **стадії кримінального процесу**, за якими здійснювалася діяльність тогочасних органів, що правила судочинство, а саме: стадії порушення кримінальної справи; попереднього слідства; судового розгляду; оскарження судового рішення; виконання вироку. Розглянемо їх докладніше.

Порушення кримінальної справи. У законодавстві та судовій практиці середини XVII століття зустрічаємо різні визначення звернення потерпілого до суду для захисту порушеного права, а саме: “доношение”, “скарга”, “супліка”, “жалоблива суплека”, “иск”, “позовный лист”, а також “позов”.

Саме із звернення до суду починався змагальний процес – “контroversія”. За загальним правилом, суд починав розгляд кримінальної справи лише за наявності скарги потерпілого. Правом сторони було звернутися з позовом або відмовитися від такого звернення. Однак існувало чимало винятків, коли суд приступав до розгляду справи і без пред’явлення скарги. Це, зокрема, стосувалось ряду кримінальних справ, коли йшлося про тяжкі злочини. Проте і в цих випадках суд, почавши справу, міг не закінчувати її, якщо потерпілий займав позицію примирення [197, с. 43].

Звернення потерпілого до правосуддя відбувалося в такий спосіб: він приходив до суду або урядової установи і подавав свою скаргу. За даними на середину XVII століття скарга найчастіше подавалася в усній формі. Усні позови писар або канцелярист записували в судову книгу.

У скарзі мали бути зазначені *особа поводова* та *супротивна сторона*, викладалася суть справи, наводилися докази та формулювалося прохання про вирішення справи.

Крім того, у законодавстві, зокрема в “Саксоні”, а також у судовій практиці передбачалось пред’явлення скарги одночасно із затриманням злочинця “на гарячому” та приведенням його до суду. Це, звичайно, бувало при тяжких злочинах – крадіжці, пограбуванні, зґвалтуванні, підпалі тощо.

У другій половині XVII століття позов відповідачеві не вручався. Його викликали на судове засідання за допомогою міського слуги. Виклик до сотенного чи полкового суду робився через осавула або осавулчика. В інших випадках, коли позов-скарга подавалася усно, виклик здійснювався через “нарочного” [197, с. 15].

Попереднє слідство. Як видно із судової практики, проведення попереднього розслідування не було обов’язковим у кримінальному судочинстві того часу. В умовах приватноправового характеру судового процесу основну роль у кримінальній справі відігравав позивач-потерпілий. Але для того, щоб подати вмотивовану скаргу, підкріплену доказами, йому доводилось вчиняти дії, що мали характер попереднього слідства.

Згідно з нормами Третього Литовського Статуту потерпілий повинен був сповістити про заподіяну йому шкоду сусідів, заявити в найближчі урядові установи, а пізніше – до суду та записати в судову книгу [197, с. 16]. Ці приписи широко застосовувались на практиці, про що свідчать тогочасні документи [197, с. 16]. Їх метою було: усунути будь-які сумніви щодо факту вчинення злочину та попередити про нього жителів, щоб і вони робили все для викриття злочинця.

Після оголошення злочину, або поряд з тим, потерпілий розпитував усіх, що їм відомо про злочин. Коли ж опитування не давало бажаних результатів, а сам потерпілий не міг натрапити на слід злочинця, тоді вдавалися до більш широкого розголошення про факт злочину. За допомогою “прослуху” потерпілий сподівався якщо не відразу, то через якийсь час дістати будь-яку звістку, завдяки

якій вдалося б знайти злочинця. Іноді “прослух” застосовував також суд.

Скривджений, оглянувши місце шкоди чи злочину, виряджав погоню на всі боки за допомогою сусідів, шукаючи сліду, а коли натрапить на слід, тоді по сліду “шлякує”. Знайдені об’єкти, наприклад, викрадені речі, “личкувалися”. “Личкуванням” слід вважати і урізання поли в особи, яку спіймано на перелюбі, причому шматок урізаної поли від кожуха чи свити фігурував на суді в якості “лиця” проти позваного [136, с. 13].

Коли потерпілий натрапляв на слід, який вів до іншого села або до якогось двору, то тоді, з дозволу і за участю представників сільських органів влади – старости чи отамана, він робив обшук у запідозрених, а іноді й у всьому селі.

Якщо “покривджений” доходив “слідом” свого винуватця, він повідомляв про це представників місцевої влади, “обвинивши слідом слušнимъ” обвалованого [207, с. 14].

Усі слідчі дії, які проводив сам потерпілий, слід вважати прямим продовженням судочинства громадських або копних судів. Це – залишки так званої гарячої копи, тобто елементи звичаєвого права, яке широко застосовувалося, витісняючи іноземне право.

При розслідуванні у кримінальних справах різні слідчі дії проводились також і судом. Найбільш поширеними були такі, як отримання показань від свідків, потерпілих та обвинувачених. У випадку розбіжностей в їх поясненнях між цими особами влаштовувалась очна ставка [207, с. 14].

Для з’ясування всіх обставин справи проводився огляд місця події. Під час розгляду справи суд у повному складі виїжджав на місце вчинення злочину для проведення огляду. Так, у справі про чаклунство, що розглядалась Стародубським міським судом у 1653 році, після того, як суд заслухав доводи сторін та “записанию сих повѣстий обосторонних”, обвинувачена Федора “водила атамана з

товариствомъ и войта з мужами на загон тотъ, где видела тую дивчину Марию, котра жито завивала” [197, с. 78]. Результати проведеного огляду заносились до протоколу.

Для повідомлення про факт вчинення злочину до уряду могли привезти тіло померлої особи, і тоді суд проводив огляд трупа. Так, 31 січня 1653 р. до Стародубського магістрату Ігнат Омелянович “за привезенем на возку криваво забитого шкодливе роженого брата свого Апанаса Омеляновича з села Мишковки, чиниль плачливе, при жалобѣ занесенной.— Оповедане ...”. Після цього магістрат “раны кривавые и синие видѣвши убитого, такъ жалобу и оповедане принявши, розказаль до расправы за поворотом забойцы про память до книгъ записати, што и одержали” [197, с. 78].

Для виявлення слідів злочину суд міг оглянути завдані потерпілому тілесні ушкодження, тобто проводив таку слідчу дію, як освідування. 2 грудня 1654 р. до Полтавського магістрату звернувся Іван Лебозинський і “жалосливе ускаржался ... о невинном мордованю тиранском, потаемном забитю оружем от Івана Страшного з села Антоновки, на то без даня жадних причинь”. Суд “выдячи задание рани Івана смертельные в голове две протятие сродзе праве тиранско, третья рана в голове в тилу синяя, которие-смо очне оглядевши” розпорядився викликати Івана Страшного та призначив справу до розгляду [197, с. 15].

Щоб виявити речовий доказ, суд практикував обшук або трус, який він проводив у повному складі за допомогою представників місцевих органів влади. До обшуку залучався також потерпілий.

Запобіжні заходи. З метою перешкодити “обжалованій” особі ухилитись від слідства чи суду, до неї застосовувались запобіжні заходи. Відомі два види запобіжних заходів, що існували в той час у Гетьманщині: взяття під варту (арешт) та особиста порука. Законодавством не були чітко передбачені підстави та умови для застосування запобіжних заходів, у кожному випадку суд міг

застосувати їх на свій розсуд. Після надходження скарги від потерпілого та отримання показань “обжалованого” суд міг “до расправы” віправити “шкодника до везеня” [197, с. 15], тобто застосувати запобіжний захід у вигляді взяття під варту.

Арешт винного застосовувався тільки тоді, коли той не мав постійного місця проживання чи його підозрювали у скоєнні злочину, а він проживав в іншій місцевості [66, с. 378].

Законами допускався, а практикою застосовувався такий запобіжний захід, як порука, коли “віри гідна” особа поручалася за явку обвинуваченого на виклик до суду і за його поведінку. Наприклад, 15 лютого 1653 р. “на майстрате ... Леонъ Марковичъ Керей ... в справе поводовой стороны жалующой Антона Шевца, который zostаль побитимъ отъ Михайла Семенова ... ручил по немъ позванномъ ... ижъ о то позванный Михайло всегда, коли указоватимет потреба, без порозумения о готовности на судъ к росправи стати и отповедати мает” [199, с. 17].

Судовий розгляд. Розгляд справи в судовому засіданні був головною стадією кримінального процесу, оскільки саме в ході розгляду з’ясовувалися спірні стосунки між сторонами і виносилася судова постанова.

На підставі Литовського Статуту, “Порядку” і “Саксону” був встановлений певний порядок судового засідання. Входити до зали, коли засідання вже почалося, без виклику суду не дозволялося. Сторона, яку викликали, заходила разом з потрібними їй по справі людьми. За порушення порядку винні штрафувалися і навіть арештовувалися. Суворо карались ті, хто вчинив злочин у суді*.

Судді та інші судові особи також не мали права порушувати порядок. За недотримання цього правила для суддів було передбачено покарання.

Розгляд справи починався із встановлення явки сторін і

* Див.: Статут Великого князства Литовського 1588 года.– Розд. 4.– Арт. 53.– С. 149–150; Арт. 62.– С. 157–158[208].

вирішення всіх питань, пов'язаних з неявкою. Потім вирішувалося питання щодо складу суду, а далі розглядалися й оцінювалися докази.

У досліджуваний нами період розгляд судових справ починався усним викладом скарги, який робив потерпілий, наводячи відповідні докази. Після цього “чинили ответчику допрос”. Отже, другій стороні належало дати відповідь, обґрунтувавши її також доказами.

Заслухавши доводи сторін, суд приступав до допиту свідків та дослідження інших доказів. Свідки давали показання “подъ сумлениемъ”, кожен окремо. Їх свідчення повинні були мати відношення до справи. Пояснення могли відібрати від свідків під присягою посланці суду в присутності сторін, їм дозволялось також свої показання викласти письмово або їх міг записати судовий писар. Такі свідчення зачитувались у судовому засіданні. Показання свідків вносились до протоколу та підписувались свідками. Сторони могли робити зауваження.

Суд досліджував також і інші докази. У разі необхідності судове засідання зупинялося для проведення судом огляду місця вчинення злочину. Як уже зазначалося, суд з метою з'ясування всіх обставин справи проводив і такі слідчі дії, як очну ставку, обшук чи виїмку, огляд речових доказів.

Розгляд справи нерідко завершувався на першому судовому засіданні. Суд, “вислухавши обохъ сторонъ контроверсий и оные добре у собе уваживши, прихияючисе до права писаного” проголошував вирок – “декретъ”. Ним вирішувалось питання про винність або невинність особи.

З уваги на присутність або відсутність сторони на заключному засіданні суду вирокі поділялися на явні, прийняті в присутності сторін, і заочні, коли сторони були відсутні на суді [209, с. 26].

Декрет виносився судовою колегією за більшістю голосів, підписувався усім складом суду і оголошувався відразу ж “въ

обыкновенное произведение судовъ время”, за винятком надзвичайних справ [102, с. 32].

Характеризуючи розгляд судових справ середини XVII століття, слід зазначити, що судова постанова (вирок чи рішення) не відокремлювалась від загального судового протоколу, а становила його частину. Як правило, вона складалася із вступу. – Описово-мотивувальної і резолютивної, обов’язкової для виконання, частин. Вступом вироку була початкова частина протоколу судового засідання, в якій зазначалися склад суду та присутні в суді особи, ім’я потерпілого та “оскарженого”, справа, що розглядається судом. У ході розгляду справи мотивувався вирок чи рішення. А кінцеву частину протоколу судового розгляду можна назвати резолютивною частиною вироку. В цій частині суд, посилаючись на норми права, виносив присуд. Інколи зазначалося конкретне джерело і норма права, на які посилався суд [207, с. 16], в інших випадках суд обмежувався загальною формулою – “прихиляючись до правъ писаныхъ” [197, с. 22].

Суд призначав максимальну міру покарання для повної гармонії з нормою права, але дуже часто пом’якшував присуд з різних причин.

Необхідно звернути увагу на суворість покарань, передбачених Литовським Статутом, який застосовувався судами при вирішенні кримінальних справ. За вчинення найрізноманітніших злочинів цей акт передбачав смертну кару. Український суд більш гуманно ставився до своїх громадян і “въ порядку права местного” виносив менш суворі вироки.

“Будь-яка особа, крім “отъявного злодея”, – пише О. Гуржій, – при порушенні норм поведінки могла сподіватись на полегкість. При цьому також відігравали неабияку роль висока релігійність, природня незлобність “малоросів” до тих, хто скоїв злочин. Коли останні щиро каялись за учинене, то їх нерідко прощали” [28, с. 128].

Вивчивши значну кількість судових матеріалів доби Гетьманщини, ми цілком погоджуємося з таким твердженням. Зокрема, про пом'якшення кари або помилування міг клопотати сам потерпілий. Так, у справі про зґвалтування, що розглядалася 1 червня 1656 р. Ніжинським магістратським судом, “сторона поводовая гвалтивниковъ своихъ воприсягать не хотела и горломе даровала, домовляючисе только шкодъ нагородження, гвалту и викладові”. У даному випадку суд постановив, щоб злочинців “мистръ по уху отрезавши, зъ места посторонками висведчилъ, жебы и въ полку тутейшомъ не въ кого и нехто ихъ передержовать, под горловымъ скаранемъ, не важилсе казалъ”; а співучасник, що “при том же гвалтовномъ учинку будучий, не далъ жадного ратунку ... шкоди и виклади понагорожатъ, зъ виною, на урядъ належатою, повинень будете”, – постановив суд [207, с. 25–26].

Про пом'якшення вироку могли прохати й інші присутні “веры годне” і “пристойне” особи [197, с. 16, 92–93]. Проте суд, незважаючи на прохання потерпілого “милосердія” для винного, міг винести смертний вирок; це стосувалося, зокрема, справ про вбивство. Так, 4 травня 1653 р. Ніжинський магістратський суд розглянув кримінальну справу за скаргою Фенки Сидорихи про вбивство Гаврилом Тарасенком її чоловіка. Фенка Сидориха просила “толко жебы на дѣтки небожчиковскіе респектъ судовий захованъ былъ, а на смерть инстидовати не хотѣла на забойцу Гаврила Тарасенка ...”. Проте “прихиялючисе до правъ писанихъ, забойцу Гаврила Тарасенка на смерть судъ нынешний всказуетъ, осадивши до вязеня доброго ... до ексекуції, а з добръ тогожь забойци, забитого жоне и детемъ позосталымъ ... головщизна абы заплачена была ... золотихъ полтора́ста” [207, с. 66].

При призначенні покарання суд враховував пом'якшуючі та обтяжуючі вину обставини. З матеріалів судової практики можна зробити висновок, що обставинами, які пом'якшують

відповідальність винного, були: добровільне визнання вини та щире розкаяння; вчинення злочину особою в стані афекту; неповноліття підсудного. Обтяжувало відповідальність вчинення злочину “подъ час тягнення воскового”, непідкорення законним вимогам суду тощо.

Відшкодування шкоди потерпілому було обов’язковим елементом судового вироку. У кримінальних справах інколи воно було досить неадекватним. Так, 28 січня 1656 р. бобровицьким сотенним судом була вирішена кримінальна справа про викрадення Олексою Золотаренком двох коліс у Івана Зозулі. Суд виніс вирок, за яким засуджений Олекса Золотаренко повинен був віддати свій двір з будинком та усім майном потерпілому для відшкодування шкоди [174, № 714].

Важливим принципом кримінального судоустрою і судочинства була система інстанційної градації судів і оскарження постанов нижчих судів перед судами вищої інстанції з метою домогтися нового вирішення справи по суті. Отже, на постанови сільських судів подавалась скарга до сотенних, на постанови сотенних – до полкових судів, а на постанови останніх – до Генерального військового суду і Гетьмана.

Види оскарження судових рішень. Кожна сторона, незадоволена судовою постановою (вироком чи рішенням), могла використовувати правові засоби, щоб домогтися її скасування чи зміни. Відомі такі види оскарження судових рішень у судовому процесі Гетьманщини: скарга на суддів та апеляція – звичайний правовий засіб; ізновлення – надзвичайний правовий засіб. Звичайними користувалися тоді, коли судова постанова (вирок чи рішення) ще не набрала законної сили. Надзвичайні правові засоби застосовувалися через деякий час після того, як судова постанова набрала законної сили. Це – відновлення провадження по справі.

Скарга на суддів була спрямована скоріше проти осіб суддів, ніж проти винесеного ними вироку. Вона подавалась вищому судові

і викладалась у заяві, в якій сторона писала, що постанова суду (рішення чи вирок) є несправедливою, протиправною і виконана без дозволу стороні подати апеляцію, або що ця постанова несправедлива і протизаконна і виконана після подання апеляції і вирішення справи вищим судом. Законом була передбачена відповідальність судового писаря за навмисне зловживання при складанні судової постанови, тобто за технічні упущення: чогось не записав або щось зайве додав на шкоду стороні, без відома суддів і всупереч їх волі [208, розд. 4, арт. 40, с. 132].

Якщо у вищому суді в спорах сторін встановлювали, що судді винесли протизаконне рішення чи вирок помилково, через недосвідченість в своїх правах, то цю постанову скасовували, а суддів зобов'язували сплатити всі збитки і витрати на користь сторони, щодо якої винесено і виконано таку постанову. При повторенні таких помилок судді позбавлялися посади. Коли протизаконна постанова була прийнята і виконана навмисне, то суддів примушували повернути збитки потерпілому, їх усували з посади, забороняли також займати будь-які інші посади. Якщо судді винесли несправедливу постанову, тому що їх підкупили, і якщо це траплялось неодноразово, то їх засуджували до страти, а збитки покривались за рахунок їх майна.

У кримінальних справах, коли злочинець не був схоплений “на гарячому” і його несправедливо засуджували на тяжку кару або страту, а судді наважувалися виконати такий вирок, то їм доводилось самим зазнати такої ж кари [207, с. 132]. Коли при перевірці з'ясовувалось, що скаржник виявлявся неправим, а судді, на яких він скаржився, були виправдані, тоді скаржник платив їм 12 крб. штрафу, а противній стороні компенсував збитки в подвійному розмірі [208, с. 133]. Якщо скаржник необґрунтовано звинувачував суддів у зловживаннях, то його карали “на тілі”, а за образу суддів він мусив заплатити чималі гроші.

Апеляційна скарга називалася “апеляционное доношение”, “протест”, “апеляционная челобитная”, “протестное доношение”, “апелляция”. Апеляція викладалась у заяві сторони про незгоду з вироком чи рішенням суду нижчої інстанції і про перегляд їх вищою інстанцією. Незалежно від назви, структура її мала сталий характер: вступ.— Опис, мотивування і апеляційна вимога. Апелянт не міг наводити в апеляції нових доказів, а повинен був використовувати лише матеріали, що розглядались у судовому засіданні і зміст яких викладено в протоколах суду, на рішення чи вирок якого подавалася апеляційна скарга. Нові докази допускалося використовувати в разі, якщо вищий суд визнавав їх потрібними. Для цього суд виносив відповідну ухвалу [208, с. 178–179].

Законом встановлювалося, що кожна сторона, не задоволена вироком чи рішенням, повинна була заявити про свій намір подати апеляцію, вказавши на причини незадоволення. Апеляційна скарга могла подаватись не відразу. Можна було просити суд визначити 10-денний строк для обдумування і попередження про апеляцію.

Скарга подавалася у вищий суд з відповідними копіями вироку чи рішення та випискою зі справи, або “екстрактом”, в якому викладалися суттєві питання. Копію рішення чи вироку видавав суд.

Вищий суд, отримавши апеляційну скаргу, виносив ухвалу, якою зобов’язував нижчий суд вислати справу разом з рішенням у визначений строк, а також повідомити про виклик другої сторони. Нижчі суди зобов’язувалися надіслати вищому судові всю справу або дати “екстракт” з описом та вироком чи рішенням [19, с. 163].

За законом, Гетьман був крайньою апеляційною інстанцією. До нього надходили апеляційні скарги на вирoki та ухвали Генерального військового суду.

У досліджуваний нами період при розгляді справ полковим чи Генеральним військовим судами формальностей у більшості випадків не дотримувались. Полковий суд заслуховував учасників

справи на підставі переданих йому матеріалів. Часто бралися також до уваги показання свідків, розглядалися ще й інші матеріали. Отже, застосовувався такий же порядок розгляду, як і при вирішенні справи судом першої інстанції. Приймалася також постанова – “декрет”.

Генеральний військовий суд слухав справи не за реєстром полків, а за порядком записів в окремому журналі. Дні засідань заздалегідь не визначались. У Генеральному військовому суді слухання справи починалось із ознайомлення з нею, прочитання виписки, де згадувалася сторона, на вимогу якої була зроблена виписка, а також з’ясовувався зміст справи, починаючи з викладу суті позову, пояснень сторін і доказів. Іноді така виписка засвідчувалася судовим нотаріусом. Генеральний військовий суд часто заслуховував сторони, а також досліджував докази і виносив по справі свою постанову” [81, с. 139].

На Генеральний військовий суд можна було подавати апеляційну скаргу до Гетьмана. За його призначенням “такіє дѣла разсматривали и подписивали свое разсужденіе” члени Генеральної старшини. Після цього Гетьман, на свій розсуд, виносив остаточне рішення у справі [15, с. 76].

Насамперед суд в апеляційному порядку встановлював, чи досить обґрунтованою є постанова суду першої інстанції, тобто чи всебічно досліджено обставини справи. Суд вважав постанову суду першої інстанції необґрунтованою, якщо у справі не приймалась присяга від тієї сторони, яка допускалась до неї, чи не брались до уваги докази сторін.

Крім того, підставою для скасування оскаржених рішень і вироків були порушення норм процесуального права. Такими порушеннями вважалося винесення рішення чи вироку в святковий або в інший заборонений для здійснення правосуддя день, чи в недозволеному місці, а також прийняття постанови суддями, які

підлягали відведенню, чи судом у неповному складі. Процесуальним порушенням вважалось те, що вирок чи рішення не були викладені в письмовій формі [15, с. 139].

Апеляційна інстанція мала право залишити судові вироки й рішення без змін, відхиливши апеляційну скаргу; скасувати судові постанови і направити справу на новий розгляд, вказавши, які дії повинен вчинити суд для з'ясування всіх обставин; скасувати оскаржене рішення чи вирок і внести в них зміни чи прийняти постанову, в якій зовсім по-новому вирішувалась справа.

3.4. Перегляд та виконання судових рішень

У Гетьманщині, подібно до сучасного інституту перегляду судових рішень в порядку виключного провадження, існував правовий інститут **відновлення процесу**, який був надзвичайним способом перегляду рішень або вироків.

Оскільки апеляція вважалася звичайним правовим способом оскарження судових постанов, які ще не набрали законної сили, то відновлення процесу застосовувалося лише тоді, коли судовий розгляд вже остаточно закінчувався, а судові рішення чи вирок набрали законної сили.

Підстави для відновлення процесу теж були подібні до сучасних. До них належало, насамперед, встановлення нових обставин, що раніше не були відомі суду, сторонам або їх представникам, оскільки їх виявлено лише після того, як судовий вирок набрав законної сили.

Найчастіше суди застосовували відновлення процесу у зв'язку із з'ясуванням фактів зловживання сторін, свідків, а також членів суду та інших осіб, які вплинули на вирішення справи, тобто призвели до “злого переводу права”. Якщо зловживання були виявлені в апеляційні строки, то подавалася, як правило, скарга на суддів, а в інших випадках відновлювався процес.

Суть зловживання в кримінальному процесі полягала у підкупі суддів, у засудженні малолітніх і неповнолітніх при відсутності опікунів, у фальшуванні доказів, наприклад, у підробці документів або даванні неправдивих показань свідками тощо.

Крім того, допускалось також відновлення процесу і в тих випадках, коли шляхом обману і підкупу було винесено постанову суду заочно.

У другій половині XVII століття органом, що здійснював **виконання покарання**, найчастіше був суд, який виніс вирок чи

рішення. Якщо не було оскарження, вирок виконувався негайно. Якщо ж дозволялося подавати апеляцію, то виконання вироку відкладалось. Такі покарання, як смертна кара, вигнання з міста або побиття, виконувалися відразу.

Оцінюючи покарання з морально-правової точки зору, слід зазначити, що згідно з козацьким звичаєвим правом покарання не ставило собі за мету перевиховання винного і повернення його суспільству, а мало характер поставлення в приклад і страх іншим, а також було актом помсти злочинцю [67, с. 378].

Смертна кара на Січі була найвищою мірою покарання. Вона поділялася на просту і кваліфіковану. Остання, у свою чергу, поділялася на кваліфіковану мученицьку, яка супроводжувалася великими стражданнями винного ще до позбавлення його життя, і кваліфіковану “обрядову”, яка була пов’язана з різними ганебними обрядами і церемоніями. Серед кваліфікованих мученицьких кар були: закопування живим у землю; посадження на палю; повішення на гак; биття при стовпі киями на смерть; утоплення порушника тощо [34, с. 209]. Зокрема, посадження на палю застосовувалося за вбивство, нанесення тяжких тілесних ран та інші тяжкі злочини. Утоплення переважно застосовувалося за вживання алкогольних напоїв під час походів чи ведення військових дій. Повішення на гак застосовувалося переважно за зраду чи дезертирство [34, с. 215–219].

Щодо обрядових смертних кар, то найбільш поширеною серед них було биття киями при стовпі. Даний вид покарання переважно застосовувався за педофілію чи зоофілію, а також за багаторазові злочини (рецидив). М. Слабченко, характеризуючи “биття киями”, зазначав, що на Січі наносили 50–100 ударів, після чого людина помирала [100, с. 14].

Вже в ході побудови української держави помітно було виникнення нового, не знаного на Січі виду покарання – тюремного ув’язнення, яке почало застосовуватися як окремий вид покарання.

Тюрми, як правило, створювалися при судах і місцевих адміністраціях. Самі ж тюремні приміщення будувалися з глибокими підвалами, де розташовувалася нижня тюрма – “сподня”, а над нею була верхня.

У нижній тюрмі перебували, як правило, злочинці, яких засуджували за тяжкі кримінальні злочини. Цікавим у даному відношенні є той факт, що злочинці утримувалися в тюрмах за власний кошт [15, с. 143].

Тюрмою управляв призначений отаман, під керівництвом якого були сторожі і наглядачі. Невеликі тюрми (остроги) знаходилися при сотенних канцеляріях.

Режим тримання в'язнів у тюрмах був досить жорсткий. Зокрема, як показують опрацьовані нами архівні матеріали, в “Янів тюрем, як правило обмежували в рухах. Їм одягали на ноги “диби”, або на руки “дибки” чи “дибиці”[157, арк.171]. Іншим чіпляли на руки та шию так званого “гусака” тобто дві дошки з вирізами для шиї і рук. Застосовували також колоди з дерев'яних брусків з отворами для ніг та рук, так звані “спритиці”[157, арк.124]. У в'язницях також використовували “куму”, тобто залізний обруч, який накладався на шию і приковувався до стіни або стовпа. У залізні кайдани здебільшого заковували тих, хто здійснював найтяжчі злочини [158, арк.2002].

Судові вироки у кримінальних справах виконував кат (мистр). При потребі за ухвалою суду він проводив також допит (квестію, пробу) і “екзекуцію”.

У судах Гетьманщини в середині XVII століття у разі розгляду справ за позовами про образу і приниження честі та доброї слави при винесенні обвинувального вироку винна особа повинна була виконати обряд “ревокації”. Його суть полягала у тому, що обвинувачений мусив очистити добре ім'я потерпілого, повторюючи формулу на зразок: “якъ песь лгаль и хулилъ я на тебе” [34, с. 209–

210]. У разі відмови кривдника вчинити ревокацію його відправляли до в'язниці, доки той не згодиться виконати вимоги суду. Так, Бориспільського отамана Лук'яна Гріненка за образу місцевого пресвітера 17 грудня 1657 р. Генеральний військовий суд своїм рішенням зобов'язав вчинити ревокацію. Проте Лук'ян Гріненко не погодився “тими словы заразъ у суду того отмовити” і був “поданъ до вязыня”. Там Лук'ян Гріненко пробув майже рік, доки на прохання його дружини їй його не віддали [156, арк.282].

Таким чином, під впливом визвольної війни 1648–1657 рр. суд і судовий процес України зазнали значних змін. У цей період були змінені не лише форми судового процесу, але й сам соціальний зміст права, що було пов'язано з широким запровадженням у судочинство Гетьманщини середини XVII століття норм звичаєвого права. Як показує аналіз опрацьованих матеріалів, найбільш активно норми звичаєвого права запроваджувалися стосовно розгляду справ, пов'язаних із земельною власністю, становою незалежністю, козацьким і місцевим самоврядуванням тощо.

Поряд з цим слід зазначити, що в українському судовому праві того часу знайшла своє відображення і нова соціальна структура українського суспільства, зокрема процес ліквідації кріпацтва, масове покозачення широких верств українського населення, а також вихід на політичну авансцену Гетьманщини нової козацько-старшинської еліти, яка намагалася упорядкувати загальнонародну “стихію” та поставити її у певні законодавчі рамки.

Разом з поширенням звичаєвого права в період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького зберігали свою чинність і старі правові норми, які існували ще в період панування Речі Посполитої. Це, зокрема, стосувалося Литовського Статуту, збірників магдебурзького права, норми яких застосовувалися відповідно до нових умов та місцевих особливостей.

Аналіз судових справ дає можливість відзначити високий

авторитет суду та значний рівень правової свідомості українського народу того часу. За допомогою до суду зверталися навіть для вирішення незначних кримінальних справ, наприклад, за фактами словесної образи, клевети тощо.

Основними принципами українського правосуддя середини XVII століття, як видно з джерел, були принцип рівності усіх учасників судового процесу, а також принципи демократичності, відкритості, прозорості, змагальності тощо. При цьому відшкодування матеріальних та моральних збитків потерпілому було домінуючим принципом при розгляді судових справ.

Судові засідання завжди були багатолюдними, а за порушення порядку в суді передбачалися жорсткі санкції.

Однак, поряд з позитивними сторонами, процес судочинства в Україні досліджуваного періоду мав і цілий ряд негативних рис. У першу чергу, необхідно зазначити відсутність кодифікованих законодавчих документів, що часто призводило до неузгодженості судових рішень, формалізму і суб'єктивізму у процесі судочинства. Крім того, в судовому процесі також можна помітити залишки феодально-кріпосницьких відносин, які проявлялися перш за все у збереженні судочинства доменіальних та церковних судів.

Все це загалом негативно вплинуло на подальший розвиток процесу судочинства Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького

ВИСНОВКИ

У проведеному дисертаційному дослідженні з історико-правових позицій здійснено спробу розглянути політико-правові аспекти розбудови та функціонування судової системи доби національно-визвольної боротьби українського народу 1648–1657 рр. за суверенну Українську гетьманську державу, проаналізувати стан нормативно-правової бази, що забезпечувала діяльність цієї системи, виявити особливості організації судочинства того часу. Результати дослідження знайшли своє втілення в узагальнюючих висновках, які виносяться на захист.

1. Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького є однією з найбільш яскравих сторінок в історії української державності.

Здобувши незалежність у ході визвольної війни, український народ, відновлюючи інституції власної держави, спромігся створити і свою судову систему, яка є однією з ознак державності.

Оцінюючи її результати і значення, слід зазначити, що дана війна призвела до кардинальних змін у державно-правовій історії українського народу. В її ході були скасовані не лише соціально-економічний та культурний гніт українського народу з боку Речі Посполитої, але й стару феодальну державно-правову систему.

Створена в ході визвольної війни українська держава в особі Гетьманщини докорінно відрізнялася від своєї попередниці не лише за своєю структурою, але й за характером і принципами її побудови.

Така держава будувалася на принципово нових соціальних відносинах, які докорінно відрізнялися від феодально-станових відносин Речі Посполитої. В основу її побудови був покладений полково-сотенний устрій організації Запорозької Січі, який, значною мірою, був витвором української державно-правової практики та результатом розвитку української суспільно-політичної думки

того часу.

Створена в ході Хмельниччини українська судова система, поряд з іншими державними інституціями, була невід'ємною складовою виниклої в період національно-визвольної війни 1648–1657 рр. української держави.

2. Характеризуючи основні політичні та ідеологічні чинники, які впливали на процес становлення інституцій судової системи української держави досліджуваного періоду, слід зазначити, що в ході визвольної війни під проводом Б. Хмельницького було вироблено особливий державно-політичний устрій, в якому елементи козацької військової республіки поєднувалися з аристократично-олігархічними тенденціями, репрезентантами яких були представники козацької полково-сотенної старшини, та монархічними тенденціями, репрезентантами яких виступали сам Б. Хмельницький як Гетьман української держави та його найближче оточення.

Як видно з аналізу опрацьованих нами матеріалів, фактично вже в останні роки життя Б. Хмельницького на території української держави формуються елементи станового суспільства, що знайшло своє відображення і на процесі судочинства. Зокрема, нова українська еліта в особі козацької старшини прагне перебрати на себе всі основні владні повноваження. Це чітко прослідковується і в багаточисленних жалуваних грамотах Б. Хмельницького українським православним монастирям та окремим представникам полково-сотенної старшини. Більш того, чітко прослідковується тенденція до створення в Україні спадкової монархії, яка б за своїм міжнародним статусом дорівнювала монархічним родам інших країн. Особливо виразно це проявилось в останні роки життя Б. Хмельницького.

Крім монархічної, в українському політикумі середини XVII століття вимальовується, як протиположна першій, козацько-старшинська аристократична тенденція, представники якої

намагалися всіляким чином обмежити монархічні потуги Б. Хмельницького та його соратників.

Співвідношення цих політичних тенденцій суттєво впливало на процес побудови інституцій української держави загалом, а також судової системи і процесу судочинства зокрема. Аналіз опрацьованих нами матеріалів дає нам підстави стверджувати, що в середовищі нової політичної еліти Гетьманщини її власні корпоративні інтереси переважали над інтересами загальнодержавними, що негативно відобразилося на подальшому розвитку інституцій української держави.

Крім внутріполітичних чинників, важливе значення для подальшого розвитку української судової системи досліджуваного нами періоду мали і цілий ряд зовнішньополітичних факторів. До їх числа слід віднести:

- ведення постійних військових дій з військом Речі Посполитої, що значно виснажувало сили Гетьманщини, а відповідно і ускладнювало сам процес побудови судової системи;

- зрадницька позиція союзників Б. Хмельницького по антипольській боротьбі, зокрема Кримського хана, що прирікало українську державу до зовнішньополітичної ізоляції;

- постійні проблеми, які були пов'язані з легітимізацією влади Б. Хмельницького, що у свою чергу було причиною цілого ряду його зовнішньополітичних поразок.

3. Характеризуючи досягнення тодішньої української суспільно-політичної та державно-правової думки та її вплив на становлення судової системи Гетьманщини, слід зазначити, що в досліджуваний нами період ідея побудови українцями власної держави з відповідними правовими інститутами була частково розроблена в середовищі тодішніх мислителів. Зокрема, на той час вже були відомі трактати Й. Верещинського та С. Наливайка, автори яких намагалися розробити теоретичні основи формування на базі

запорозького козацтва української держави. Що ж до досліджуваної нами проблеми, то в обох проектах зазначалося, що судочинство повинно здійснюватися козаками згідно з їхніми звичаями. Крім того, в середовищі української шляхти також була популярна ідея ягелонського легітимізму, згідно з якою Україна повинна була увійти до складу Речі Посполитої як третій рівноправний член поряд з Польщею та Литвою. При цьому розробники ягелонської концепції намагалися залишити за Україною значну частину автономних прав, у тому числі і право на ведення власного судочинства. Серед тодішніх українських інтелектуалів прибічниками даної концепції були А. Кассіль, І. Виговський, Ю. Немирич тощо.

Однак, як видно з аналізу опрацьованих джерел, у досліджуваний нами період ідея побудови незалежної української держави та її інституцій не знайшла свого остаточного теоретичного осмислення в тодішній українській державно-правовій думці.

4. Важливу роль у організації судової системи Гетьманщини відіграла особистість Б. Хмельницького. Як показує аналіз опрацьованих джерел, уся діяльність Б. Хмельницького у сфері організації судочинства була невід'ємною складовою його боротьби, спрямованої на досягнення основної мети – побудови незалежної, економічно, політично і військово сильної української держави, яка б за рівнем своєї могутності і впливу дорівнювала найбільшим тогочасним європейським державам.

В основу судової системи Гетьманщини Б. Хмельницьким була покладена судова система Запорозької Січі. Суть цієї системи полягала в тому, що згідно з давніми козацькими звичаями судові справи розглядалися на козацькій раді, і основним правовим джерелом було давнє козацьке звичаєве право.

Основними правовими документами, які регламентували діяльність судової системи, був затверджений Б. Хмельницьким у червні 1648 року статут “Про устрій Війська Запорозького”, згідно з

яким чітко визначалася організація і компетенція всіх органів, котрі перетворилися в осередки публічної влади. У даному статуті також була приділена увага і організації системи судочинства української держави, яка згідно з положеннями цього статуту тісно поєднувалася з її адміністративним устроєм. Крім даного статуту, діяльність і повноваження судових органів регламентувалася універсалами Б. Хмельницького, а також підписаними в період визвольної війни міжнародними договорами, зокрема Зборівським трактатом (1649 р.), Білоцерківським договором (1651 р.) та “Березневими статтями” (1654 р.).

5. Виходячи з результатів даного дослідження, можна стверджувати, що в період 1648–1657 рр., завдяки зусиллям Б. Хмельницького, були закладені основні правові та організаційні підвалини діяльності судової системи Гетьманщини. Судова система Гетьманщини, так само як і інші інституції української держави, будувалися за принципом організації Запорозької Січі. Створений у ході визвольної війни 1648–1657 рр. полково-сотенний територіально-адміністративний устрій української держави значною мірою уніфікував у собі і всю її судову систему. Таке поєднання функцій виконавчої, законодавчої і судової влади, як показує аналіз опрацьованих матеріалів, був цілком виправданим для тодішніх складних внутрішньо- і зовнішньополітичних умов, у яких перебувала українська держава.

За своєю організаційною побудовою судова система Гетьманщини мала чотириступеневий характер. Перший ступінь складався з вищих органів судової влади, куди входили Гетьман та козацька старшина. До другого ступеня належали судові установи середньої ланки в особі полкових судів. Третій ступінь становили судові органи нижчої ланки на місцях – на території сотень, у містах і селах. До четвертого ступеня можуть бути віднесені спеціалізовані суди.

До цієї системи входили такі суди:

а) вищі органи судової влади на чолі з Гетьманом і козацькою старшиною, до числа яких належали Генеральний суд, суд Ради генеральної старшини, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія;

б) полкові канцелярії та полкові суди на чолі з полковниками, що здійснювали вищу адміністративну, військову та судову владу на території полку;

в) сотенні та ратушні суди на чолі з сотниками, які у свою чергу підпорядковувалися полковим судам;

г) сільські суди, які продовжували існувати як вияв самоуправлінської традиції сільських громад;

д) копні суди;

е) міські суди;

є) доменіальні або шляхетські суди, існування яких було офіційно санкціоновано підписаною російським царем “Жалуваною грамотою українській шляхті”.

Крім вище перелічених видів загальних судів, судова система Гетьманщини охоплювала також і так звані спеціалізовані суди, існування яких зайвий раз служить доказом того, що суспільна система України навіть у ході визвольної війни під проводом Б. Хмельницького мала становий характер. До числа спеціалізованих судів, зокрема, слід віднести суди: а) духовні; б) цехові; в) ярмаркові; г) митні; д) третейські.

Як видно з аналізу результатів даного дослідження, новостворена українська судова система досліджуваного нами періоду характеризувалася, перш за все, надмірною централізацією діяльності її органів, їхньою безпосередньою підпорядкованістю вищестоящим судовим інстанціям. Це, у свою чергу, дозволяло зробити роботу українських судів чітко злагодженою, добре організованою, і таким чином цілком відповідати вимогам і

завданням, які стояли на той час перед українською державою.

Слід також зазначити, що надмірна централізація судових органів, їхня чітка підпорядкованість вищестоящим судовим інстанціям є показником високого рівня розвитку українського судочинства та української правової думки на території української держави періоду Хмельниччини.

Ця система, хоч і мала свої недоліки (поєднання адміністративної і судової влади та велика кількість судових ланок, які мала проходити справа), відображує прагнення побудови нового, безстанового, дійсно народного судочинства.

Найвищу судову владу в державі здійснював Гетьман, який, переважно, вирішував справи за участю Ради старшин, а згодом – Ради генеральної старшини. Повноваженнями вищої судової інстанції наділена була також Загальна козацька рада, проте досить швидко вона втрачає своє значення і скликається дуже рідко. Розглядом судових справ у першій інстанції щодо генеральної та полково-сотенної старшини, полковників займався Генеральний суд. У цей час досить широко практикується вирішення ним кримінальних справ на місцях. З цією метою до того чи іншого полку направлявся один з генеральних суддів, писар та представники з числа козацької старшини. Крім того, Генеральний суд стає судом вищої інстанції для розгляду апеляційних скарг.

Найбільшу кількість судових справ розглядали полкові суди. Здійснення правосуддя в цих судах відбувалося колегіально. В середині XVII століття вони вирішували справи не тільки представників козацької старшини, але й рядових козаків, міщан, поспільства. Разом з тим полковий суд не був постійною установою, а збирався в міру накопичення справ. Спеціальних місць для проведення судових засідань не було, судовий розгляд відбувався у міських управліннях, а інколи і в домі полковника. Полковий суд виїжджав для розгляду справ на місцях у сотні, що входили до

даного полку. Виїзд суду відбувався за безпосередньою вказівкою полковника.

У цей період полкові суди були наділені широкими повноваженнями: вони могли виносити смертні вироки, які виконувались без апробації вищих органів. Розслідування кримінальних злочинів, вчинених на території полку, розпочинала полкова канцелярія, нею проводились оперативно-розшукові дії, а потім справа передавалась на розгляд і вирішення полкового суду.

Нижчою ланкою козацької судової системи були сотенні суди, на чолі яких стояв сотник. Вони розглядали справи всіх мешканців сотні, окрім осіб, вилучених з-під їх юрисдикції.

У Гетьманщині продовжували функціонувати магістратські суди, які існували в містах з правом самоврядування ще за польських порядків, та ратушні – в непривілейованих містах. Проте вже десь на середину XVII століття намітилася тенденція об'єднання козацьких та міських судів. Хоча формально й існували окремо суди козацькі й міщанські, але функціонально вони репрезентували одне й те саме судочинство.

Судові справи селян, посполитих, а інколи й рядових козаків розглядали сільські та копні суди, в яких велику роль відігравала громада.

На панських підданих поширювали свою дію доменіальні (панські) суди, однак під впливом визвольної війни 1648–1657 рр. коло їхньої компетенції було звужене, а розгляд судових справ у них почав носити колегіальний характер.

Крім того, у Гетьманщині утворюються кілька видів спеціалізованих судів за компетенційними ознаками: духовні суди розглядають всі судові справи духовенства та деякі цивільні справи світського населення; цехові суди розв'язують внутрішні дрібні конфлікти членів цеху; суд грецького Ніжинського братства розглядає купецькі справи осілих у Ніжині греків та їх челяді;

ярмаркові суди вирішують дрібні справи, що виникають на ярмарках; митні суди розв'язують незначні цивільні спори, пов'язані з торгівлею; третейські суди розглядають цивільні та дрібні кримінальні справи.

6. Разом з поширенням звичаєвого права в період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького також зберігали свою чинність і старі правові норми, які існували ще в період панування Речі Посполитої. Це, зокрема, стосувалося положень Литовського Статуту, збірників магдебурзького права. Ці збірники були створені і застосовувались з часів перебування України в складі Речі Посполитої, тому є і українським джерелом права. У Гетьманщині їх норми використовувались відповідно до нових умов та місцевих особливостей.

Поряд з цим слід зазначити, що на середину XVII століття процесуальне право ще не було відділене від матеріального, відповідно не існувало й окремого процесуального кодексу. Тому при розслідуванні та вирішенні кримінальних справ суди використовували старі процесуальні норми, що містились у Литовському Статуті та деяких збірниках магдебурзького права.

Як показує аналіз джерел, у даний період ще немає нормативних актів українських автономних органів влади. Гетьман та полковники своїми універсалами регулювали тільки окремі питання судочинства, і стосувались вони здебільшого окремих осіб. Таку ситуацію можна пояснити нестабільністю політичної ситуації у молодій Гетьманській державі та постійною участю її у військових діях.

7. Щодо оцінки самої судової процедури української держави того часу, то за багатьма ознаками вона подібна до сучасного кримінального процесу. Зокрема, судовий процес Гетьманщини був заснований на демократичних засадах. Його характерними рисами були: змагальність, виборність суддів, гласний та колегіальний

розгляд справ, доступність судових засобів, а також велике значення надавалося задоволенню матеріальних претензій потерпілого від злочину.

У кримінальному судочинстві Гетьманщини існувала певна система джерел доказів: пояснення сторін, показання свідка, зізнання „оскарженого”, присяга, допити на муках, документи, речові докази. Серед них важливе місце належало документам і речовим доказам.

Характерними для даного етапу розвитку судового процесу є й негативні моменти: використання добровільного визнання своєї вини обвинуваченим як остаточний доказ винності особи та застосування як джерел доказів присяги і допиту на муках (квестії).

Характеризуючи судовий процес загалом станом на середину XVII століття, можна виділити з нього цілий ряд як позитивних, так і негативних рис. До числа позитивних рис можна віднести:

- гласність і демократизм процесу судочинства;
- сповідування ідеї рівності всіх перед законом ;
- визначення основних критеріїв правосуддя, які базувалися на ідеї гуманізму та християнської моралі;
- централізованість і структурованість судової системи, яка дозволяла оперативно вирішувати питання правопорушень.

Однак, поряд з позитивними сторонами, процес судочинства в Україні досліджуваного періоду мав і цілий ряд негативних рис. В першу чергу, необхідно зазначити відсутність кодифікованих законодавчих документів, що часто призводило до неузгодженості судових рішень, формалізму і суб'єктивізму в процесі судочинства, а також низький рівень правової освіти суддів та учасників судового процесу. Крім того, в судовому процесі також можна помітити залишки феодально-кріпосницьких відносин, які проявлялися перш за все у збереженні судочинства доменіальних та церковних судів. До негативних сторін можна віднести й інститут колективної

відповідальності за вчинки своїх близьких. За такої обставини відповідальність могла бути покладена на безневинних осіб.

Всі ці фактори загалом негативно вплинули на подальший розвиток процесу судочинства Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького.

8. Під впливом визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького значних змін зазнав і сам процес судочинства.

З опрацьованих джерел видно, що в досліджуваний нами період були змінені не лише форми судового процесу, але й сам соціальний зміст права, що було пов'язано з широким запровадженням в судочинстві Гетьманщини середини XVII століття норм звичаєвого права. Як показує аналіз опрацьованих матеріалів, найбільш активно норми звичаєвого права запроваджувалися стосовно розгляду справ, пов'язаних із земельною власністю, становою незалежністю, козацьким і місцевим самоврядуванням тощо.

Поряд з цим слід зазначити, що в українському судовому праві того часу знайшла своє відображення і нова соціальна структура українського суспільства, зокрема процес ліквідації кріпацтва, масове покозачення широких верств українського населення, а також вихід на політичну авансцену Гетьманщини нової козацько-старшинської еліти, яка намагалася упорядкувати загальнонародну "стихію" та поставити її в певні законодавчі рамки.

9. За загальним правилом, у Гетьманщині суд починав розгляд кримінальної справи лише за наявності скарги потерпілого, тобто в порядку приватного обвинувачення. Правом сторони було звернутися з позовом або відмовитися від такого звернення. Проте по деяких видах злочинів, наприклад за фактом зради, суди порушували кримінальну справу в порядку публічного обвинувачення.

Як видно із судової практики Гетьманщини, проведення

попереднього розслідування не було обов'язковим у кримінальному судочинстві того часу. В умовах приватноправового характеру судового процесу основну роль у кримінальній справі відігравав позивач-потерпілий. Але для того, щоб подати вмотивовану скаргу, підкріплену доказами, йому доводилось вчиняти дії, що мали характер попереднього слідства.

Такі слідчі дії, як огляд місця події, огляд тілесних ушкоджень, огляд трупу, допит обвинуваченого, допит свідків, очна ставка, обшук вже в той час застосовували при проведенні попереднього розслідування приватні обвинувачі та суд.

З метою перешкодити особі, на яку подана скарга, ухилитись від слідства чи суду до неї застосовувались запобіжні заходи. Відомі два види запобіжних заходів, що існували в той час у Гетьманщині: взяття під варту (арешт) та особиста порука. Законодавством не були чітко передбачені підстави та умови для застосування запобіжних заходів, у кожному випадку суд міг застосувати їх на свій розсуд.

Судовий розгляд кримінальної справи, в загальних рисах, також є подібним до сучасного. Розгляд починався із встановлення явки сторін і вирішення питань, пов'язаних з неявкою. Потім з'ясувалося питання щодо складу суду, а далі досліджувалися докази. Дослідження матеріалів справи починалося усним викладом скарги, який робив потерпілий, наводячи відповідні докази. Затим надавалося слово обвинуваченому. Заслухавши доводи сторін, суд приступав до допиту свідків та дослідження інших доказів. З'ясувавши всі обставини справи, судова колегія більшістю голосів постановляла вирок (декрет), який проголошувався в тому ж судовому засіданні.

10. Безперечним свідченням високого рівня розвитку українського судового процесу була можливість апеляційного оскарження судового рішення до вищої інстанції з метою домогтися

нового вирішення справи по суті.

Апеляційна інстанція мала право залишити судовий вирок і рішення без змін, відхиляючи апеляційну скаргу; скасувати судову постанову і направити справу на новий розгляд, вказуючи, які дії повинен вчинити суд для з'ясування всіх обставин; скасувати оскаржене рішення чи вирок і внести в них зміни чи прийняти постанову, в якій зовсім по-новому вирішувалась справа.

Аналіз судових справ дає можливість відзначити високий авторитет суду та значний рівень правової свідомості українського народу того часу. За допомогою до суду зверталися навіть для вирішення незначних кримінальних справ типу словесної образи, клевети тощо. Судові засідання завжди були багатолюдними, а за порушення порядку в суді були передбачені жорсткі санкції.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що створена в період Хмельниччини судова система української держави була прямим відображенням існуючих на той час складнощів і труднощів, що завжди характерно для суспільств з перехідною стадією свого розвитку, коли старі суспільно-політичні і державно-правові устої в ході революційних змін були ліквідовані, а нові чинники ще не дозріли чи не викристалізувалися або знаходилися лише на стадії свого формування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Монографії, статті

1. Антонович О. Розповіді про запорозьких козаків.— К., 1991.— 135 с.
2. Багалій Д. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.— 358 с.
3. Бантиш-Каменский Г. История Малой России.— К., 1992.— 597 с.
4. Биркович О. “Березневі статті” Б. Хмельницького в контексті українського державно-правового будівництва 1648–1654 рр. // Науковий вісник НАВСУ.— 2000.— № 1.— С. 308–319.
5. Биркович О. Діяльність Б. Хмельницького в становленні судової системи Гетьманщини 1648–1657 рр. // Науково-практичний збірник.— 2003.— № 23.— С. 7–12.
6. Биркович О. Основні правові засади процесу судочинства в період правління Б. Хмельницького // Науково-практичний збірник.— 2003.— № 24.— С. 3–6.
7. Биркович О. Політико-правові умови становлення інституцій української держави в період 1648–1657 рр. // Науково-практичний збірник.— 2004.— № 1.— С. 3–9.
8. Биркович О. Богдан Хмельницький — будівничий Української козацької держави // Науковий вісник НАВСУ.— 2004.— № 3.— С. 277 - 285.
9. Бойко І. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року // Автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / Львів. держ. ун-т. ім. І. Франка.— Львів, 1999.— С. 8.
10. Борисенко В. Історія України : Навч. посіб.— К., 1999.— 543 с.
11. Борисенюк С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. — К., 1928.— Вип. 3.
12. Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих // Переяславська рада (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.— К.: Смолоскип, 2003.— 890 с.
13. Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст. З приводу заміток М.Є. Слабченка // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка.— Львів, 1913.— Т. 106.
14. Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв.— К., 1921.— Т. 1.— 127 с.
15. Василенко Н.П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII в в. — К., 1927. — Т. 2.— 115 с.

16. *Василенко Н.П.* Як скасовано Литовського Статута. – К., 1926.– 85 с.
17. *Василенко Н.П.* Матеріяли до історії українського права. – К., 1929. – Т. 1. – 336 с.
18. *Величко С.* Літопис.– К., 1971.– 276 с.
19. *Владимирський-Буданов М.* Німецьке право в Польщі і Литві.– Львів, 1904.– Ч. II.– 238 с.
20. *Гамбург Л.* Магістратські та ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII–XVIII століть // *Право України.*– 2000.– № 4.– С. 12–17.
21. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво.– К., 1994.– 403 с.
22. *Горобець В.* Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722–1727 рр. : Автореф. дис... канд. іст. наук – 07.00.02.– К., 1993.– 17 с.
23. *Горобець В.* Переяславсько-московський договір 1654 р.: Історіографічні традиції та історичні реалії // *Матеріали науково-практичної конференції.*– К., 1999.– С. 16–20.
24. *Грушевський М.* Історія України – Руси.– К., 1995.– Т. IX.– Ч. I.– 768 с.
25. *Грушевський М.* Очерки истории украинского народа.– К., 1991.– 415 с.
26. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991.– 112 с.
27. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право.– К.: Основи, 1996.– 223 с.
28. *Гуржій О.* Право української козацької держави.– К., 2002.– 56 с.
29. *Джиджора І.* Матеріали Московського “Архива Министерства Юстиции” до історії гетьманщини. – Львів, 1908.– 123 с.
30. *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – 170 с.
31. *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.*–К.:Наукова думка, 1993.–С.150.
32. *Дністрянський С.* Нова держава.– Відень – Прага – Львів, 1923.– 29 с.
33. *Дорошенко Д.* Нариси з історії України.– У 2-х томах.– Т. 1. – К., 1991.– 432 с.
34. *Д-ский А.* Система каральных мер в Запорожской Сечи // *Киевская старина.*– 1893.– Т. 40.– С. 209–239.
35. *Дубонис С.* Исследования Экземпляров Третьего Литовского Статута (от С.Б. Линде до наших дней) // *Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута.*– Вильнюс, 1989.– С.

245.

36. Загальна теорія держав і права : Навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. / За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком, 1997. – 320 с.

37. *Замлинский В.* Богдан Хмельницький. – М., 1989. – 368 с.

38. *Заставний Ф.* Географія України. – Львів, 1990. – 437 с.

39. *Иванишев Н.* О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Юго-Западной Россіи. – К., 1863. – 72 с.

40. *Качмарик Б.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль – Львів, 1996. – 229 с.

41. *Кистяковский А.* Очерк истории сведений о своде законов, действующих в Малороссии, под заглавием: “Права по которым судится Малороссийский народ”. – К., 1879. – 846 с.

42. *Клименко Ф.* Западно-русские цехи XVI–XVII вв. – К., 1914. – 76 с.

43. *Костомаров Н.* Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киевском университете, 1889. – 367 с.

44. *Кремко И.* О характере языковой нормы Статута Великого княжества Литовского 1588 г. // Третий Литовский статут 1588 года : Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута. – Вильнюс, 1989. – С. 203–206.

45. *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. – Без/м. та без/р. – 243 с.

46. *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 476 с.

47. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1991. – 425 с.

48. *Кузьминець О., Калиновський В.* Історія держави і права України : Посібник / За ред. проф. Я.Ю. Кондратьєва. – К., 2002. – 345 с.

49. *Кутовая Л.* Нѣсколько словъ о копныхъ судахъ въ Малоросіи. – Черниговъ, 1915. – 165 с.

50. *Лазаревський А.* Малороссийскіе посполитые крестьяне. Историко-юридический очерк. (1648–1783). – Без м. та р. в. – 152 с.

51. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – К., 1900. – Т. 2. – 356 с.

52. *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии // Киевская Старина. – 1898. – Т. 11. – С. 14–28.

53. *Лазаревский М.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Т. VI. – 547 с.

54. *Лащенко Р.* Литовський статут – як пам'ятник українського права // Науковий збірник укр. університету в Празі, 1923. – Т. 1. – С. 12–19.

55. *Лащенко Р.* Копні суди в Україні, їх походження, компетенції і устрій // Збірник Правничої комісії Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка.— Львів 1926.— Вип. 1.— С. 24–29.

56. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права.— К., 1998.— 243 с.

57. *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века // Киевская старина.— 1901.— Т. 22.— Кн.1.

58. *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина. — 1901. — Т. 22. — Кн. 2.

59. *Левицький О.* По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку.— Харків, без/р. — 163 с.

60. *Левицький О.* Українське козацьке судівництво.— Мюнхен, 1975.— 234 с.

61. *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // *Липинський В.* Твори. Архів. Студії.— Філадельфія, 1991.— Т. 3.— 356 с.

62. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе в 2-х т.— Т. 1.— К., 1994.

63. *Малиновський О.* Огляд архівних матеріалів з історії західно-руського та українського права, що переходять у Дрєвлєхранилищі Московського Центрального Архіву (по 1-ше лютого року 1926) // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. — К., 1926. — Вип. II.— 246 с.

64. *Месяц В.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. — К., 1964.— 245 с.

65. *Миллер Д.* Очерки изъ истории и юридического быта Старой Малороссии. — Харьков, 1895. — Т. 1.— 134 с.

66. *Миллер Д.* Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.— Харьков, 1897.— 135 с.

67. *Михайленко П.П.* Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України (статті, доповіді, рецензії). — У 3-х томах. — К.: Генеза, 1999. — 942 с.

68. *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вип. 1. — 282 с.

69. *Оглоблин О.* Московська теорія III Риму в XVI–XVII ст.— Мюнхен, 1951.— 68 с.

70. *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 р.— Нью-Йорк — Торонто, 1954. — 65 с.

71. *Оглоблин О.* Студії з історії України : Статті і джерельні матеріали.— Нью-Йорк — Київ — Торонто, 1995.— 659 с.

72. *Окиншевич Л.* Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII віків // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1926. – Вип. II. – 237 с.

73. *Окиншевич Л.* Лекції з історії українського права. – Мюнхен, 1947. – С. 7.

74. *Окиншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки НТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. CLVII. – С. 36–46.

75. *Окиншевич Л.* Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1984. – С. 180.

76. *Окиншевич Л.* Генеральна Старшина на Гетьманщині // Хроніка 2000. Держава. Культура. Право. – К., 1998. – С. 36–48.

77. *Падох Я.* Ґрунтовий процес Гетьманщини. – Львів: Діло, 1938. – 35 с.

78. *Падох Я.* Боротьба України-Гетьманщини за незалежне судівництво // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1955. – Кн.1. – С. 20–26.

79. *Падох Я.* Суд і судовий процес старої України: Нарис історії // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Нью-Йорк, 1990. – Т. 209. – 130 с.

80. *Падох Я.* Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. – Львів, 1994. – 189 с.

81. *Пащук А.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. – Львів, 1967. – 179 с.

82. *Салтовський О.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. – К., 2002. – 426 с.

83. *Сас П.* Проект Задніпровської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992. – С. 60–67.

84. *Сас П.* Економічні засади проекту Задніпровського козацтва Йосипа Верещинського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1993. – С. 75–78.

85. *Сас П.* “Руська” орієнтація політичної свідомості Адама Касіля // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 3–6.

86. *Сас П.* Реформаційні погляди І. Вишенського, як прояв опозиції пануючої ідеології феодального суспільства // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 102.

87. *Сергійчук В.* Іменем війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991. – 128 с.

88. *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. – К.: Аграрна наука, 1996.–254 с.
89. *Сергійчук В.* Територіальний устрій України за часів Хмельниччини // Українське право. – 1996. – Ч. 1. – С. 64–75.
90. *Сиза Н.* Формування незалежного судочинства України в період гетьманства Богдана Хмельницького // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – К.: Твім інтер, 1999. – С. 63–70.
91. *Сиза Н.* Видатні вчені-юристи Університету св. Володимира про судочинство України XVII–XVIII століття // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури: Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 165-річчю університету (Гуманітарні науки. Частина I). – К.: ВЦ “Київський університет”, 1999. – С. 72–73.
92. *Сиза Н.* Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини.– К.: Українська Видавнича Спілка, 2000.– 120 с.
93. *Сиза Н.* Магдебурзьке право в судочинстві України-Гетьманщини // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 2. – С. 148–151.
94. *Сиза Н.* Копні суди та здійснення ними судочинства в Україні // Яковлівські читання : Матеріали наукової конференції пам’яті Андрія Яковліва (1872–1955). – Черкаси, 2000. – С. 19–21.
95. *Сиза Н.* Судочинство України-Гетьманщини як символ свободи і незалежності українського народу // Матеріали науково-практичної конференції “Актуальні проблеми захисту прав і свобод людини в Україні”. – К., 2000. – С. 431–437.
96. *Сиза Н.* Особливості розслідування кримінальних справ у Війську Запорозькому // Українознавство в системі вищої освіти : Збірник наукових праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – С. 52–56.
97. *Сиза Н., Мікулін В.* Судочинство в період Гетьманщини // Збірник наукових праць Національної академії Служби безпеки України. – К., 2002. – № 5. – С. 148–154.
98. *Скальковский А.* История Новой Сечи, или последнего коша Запорожского.– Одеса, 1846.– Ч. 1.– 243 с.
99. *Слабченко М.* Малорусский полк в административном отношении. – Одесса: Техник, 1909. – 436 с.
100. *Слабченко М.* Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. – Одесса, 1911. – 292 с.
101. *Слабченко М.* Судівництво на Україні XVII–XVIII ст.– Харків,

1919.– 38 с.

102. *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької // Збірник соціально-економічних відносин АН УСРР.– К., 1927.– С. 110–117.

103. *Сливка С.* Використання спадщини М. Драгоманова у сучасній юридичній освіті // Драгоманівський збірник “Вільна спілка” та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т. Андрусика.– Львів: Світ, 1996.– С. 85–88.

104. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Політичний портрет.– К., 1994.– 654 с.

105. *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації.– К., 1997.– 612 с.

106. Становлення української держави в XVII ст.: Б. Хмельницький та його спадкоємці.– К., 1998.– 287 с.

107. *Стороженко І.* Реформування Запорозької Січі Хмельницьким // Київська старовина.– 1999.– № 2.– С. 20–26.

108. *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (Інтегральний погляд на питання).– К., 2002.– 542 с.

109. *Субтельний О.* Мазепинці.– К., 1994.– 356 с.

110. *Теличенко І.* Очерк кодификации Малороссийского права до введения свода законов // Киевская старина.– 1888.– Т. 23.

111. *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України – К., 1968.– 171 с.

112. *Товстоліс М.* Про знахідку по Литовському праву // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1926. – Вип. II.

113. *Томашівський С.* Матеріяли до історії Хмельниччини // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Т. 14. – Львів, 1896.

114. *Феденко П.* Триумф і катастрофа // Культура і життя.– 1990.– 12 серпня.

115. *Максимович М.* Собрание сочинений.– Т. 1.– К., 1876. – С. 564).

116. *Харченко І.* Спадковий гетьман в Україні у II половині XVII століття // Київська старовина.– № 4.– С. 12–20.

117. *Чельцов-Бебутов М. А.* Курс советского уголовно-процессуального права. – М.: Госюриздат, 1957. – Т. 1. – 839 с.

118. *Черкаський І.* Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й на початку XVIII в. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1926.– Вип. II.

– С. 45–56.

119. *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. // Збірник соціально-економічного відділу АН УРСР. – К., 1928. – 54 с.

120. *Черкаський І.* Звідомлення про відрядження до Харкова // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – Вип. 6. – К., 1929. – С. 14–18.

121. *Чехович В., Ксенко І.* Роль III Литовського Статута в політичній боротьбі навколо проблем кодифікації дореволюційного права України // Третій Литовський Статут 1588 року : Матеріали Республіканської наукової конференції, присвяченої 400-літтю Третього Статута. – Вільнюс, 1989. – С. 99–100.

122. *Чухліб Т.* Українська козацька держава. – К., 2001. – 234 с.

123. *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії української державотворення. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.

124. *Шевчук В., Тараненко М.* Історія української державності. – К., 1999. – 689 с.

125. *Юшков С.* Конспект лекцій по історії держави і права СРСР. – М., 1940. – 254 с.

126. *Юшков С.* Історія держави і права СРСР. – Л., 1950. – Ч. 1. – 672 с.

127. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 1. – 361 с.

128. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 2. – 369 с.

129. *Яворницький Д.* Як жило славне Запорозьке низове військо. – Катеринослав, 1914. – 35 с.

130. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

131. *Яковлєва Т.* Гетьманщина в II половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – 563 с.

132. *Яковлів А.* Договір Гетьмана Б. Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. – Нью-Йорк, 1954. – С. 55–56.

133. *Яковлів А.* Німецьке право в працях українських правників в XVIII в. – Прага, 1942. – 456 с.

134. *Яковлів А.* Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII вв. на Україні // Життя і право. – Прага, 1928. – Ч. 1 за м. січень. – 15 с.

135. *Яковлів А.* Про копні суди на Україні. – Прага, 1930. – 24 с.

136. *Яковлів А.* Українське звичаєве процесуальне право. – Прага, 1931. – 21 с.
137. *Яковлів А.* Українсько-московські договори XVII–XVIII ст. – Варшава, 1934. – 52 с.
138. *Яковлів А.* Український кодекс 1743 року “Права, по котрымъ судится малороссійській народъ”. – Мюнхен, 1949. – 211 с.
139. *Gajecy George.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1978. – 790 с.

Документальні джерела

140. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 60.
141. Там само. – Спр. 256.
142. Там само. – Оп. 3. – Спр. 598.
143. Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Од. зб. 258. – Арк. 36.
144. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 644.
145. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 814.
146. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1467.
147. Там само. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 87.
148. Там само. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 93.
149. Там само. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 1.
150. Там само. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1026.
151. Там само. – Ф. 73-9, оп. 1. – Спр. 88.
152. Там само. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 45.
153. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 37.
154. Там само. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 4.
155. Там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 1.
156. Там само. – Ф. 232. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 282.
157. Там само. – Ф. 232. – Оп. 1. – Спр. 24.
158. Там само. – Ф. 232. – Оп. 3. – Спр. 1910. – Арк. 2002.
159. Там само. – Ф. 254. – Оп. 1. – Спр. 521.
160. Там само. – Ф. 274. – Оп. 2. – Спр. 257.
161. Там само. – Ф. 274. – Оп. 2. – Спр. 265. – Арк. 12.
162. Там само. – Ф. 274. – Оп. 2. – Спр. 345. – Арк. 12.
163. Там само. – Ф. 274. – Оп. 2. – Спр. 432.
164. Там само. – Ф. 274. – Оп. 2. – Спр. 521.

165. Там само. – Ф. 274.– Оп. 2.– Спр. 765.
166. Там само. – Ф. 1407.– Оп. 1.– Спр. 6.
167. Там само. – Ф. 1407.– Оп. 2.– Спр. 6. –Арк.56.
168. Там само. – Ф. 1407.– Оп. 2.– Спр. 51.
169. Там само. – Ф. 1407.– Оп. 2.– Спр. 56.
170. Там само. – Ф. 1407.– Оп. 2.– Спр. 72. –Арк.1-2.
171. Там само. – Ф. 1407.– Оп. 2.– Спр. 1754.
172. Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського.– Ф. 1.– № 5130.
173. Там само.– Ф. 61.– № 8225.
174. Там само.– Ф. 160.– № 714; № 1130.
175. Права, за якими судиться малоросійський народ / К. А. Вислобоков (упоряд.); Ю. С. Шемшученко (відп. ред. та авт. передм.). – К., 1997. – 547 с.
176. Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание первое. – СПб, 1830. – Т. I. – 1030 с.
177. Там само. – Т. III. – 690 с.
178. Там само. – Т. VII. – 925 с.
179. Там само. – Т. IX. – 1025 с.
180. Там само. – Т. XII. – 961 с.
181. Там само. – Т. XIV. – 864 с.
182. Там само. – Т. XV. – 1051 с.
183. Там само. – Т. XVI. – 1018 с.
184. Там само. – Т. XIX. – 1081 с.
185. Там само. – Т. XX. – 1034 с.
186. Там само. – Т. XXI. – 1085 с.
187. Там само. – Т. XXII. – 1168 с.
188. Там само. – Т. XXIV. – 869 с.
189. Там само. – Т. XLIV. – Ч. 2. Книга штатов. – 330 с.
190. Там само. – СПб, 1831. – Т. VI. – 846 с.
191. Там само. – СПб, 1839. – Т. XIV.
192. Акты, относящиеся к истории Юго-западной России. – СПб, 1877. – Т. 9.
193. Там само. – СПб, 1878. – Т. 10.
194. Там само. – СПб, 1879. – Т. 11.
195. Там само. – СПб, 1882. – Т. 12.
196. Там само. – СПб, 1884. – Т. 13.
197. Актовые книги Полтавскаго городского уряда XVII-го века / Под ред. В.Л. Модзалевского. – Черниговъ, 1912. – Вып. 1. – 124 с.

198. Там само. – Вып. 2. – Справа № 25.
199. Актовая книга Стародубского городского уряда 1653 года // ЦДІА. – Ф. 51. – Оп. 1. – Од. зб. 258.
200. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе. – К., 1914. – Ч. 3. – Т. IV.
201. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – В 3 т. – М., 1954. – Т. I. – 588 с.
202. Воссоединение Украины с Россией. Хрестоматія. – В 3-х т. – К., 1974. – Т. 3. – 652 с.
203. Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – 654 с.
204. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720. – К., 1848. – Т. 1.
205. Мѣстечко Борисполе въ XVII-мъ вѣкѣ. Акты мѣйскаго уряда 1612–1699 гг. съ предисловіемъ А.В. Стороженка. – К., 1892. – 112 с.
206. Мотыжинский архивъ. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в. – К., 1890. – 223 с.
207. Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657–1674 годовъ. – Черниговъ, 1887. – 66 с.
208. Статут Великого князства Литовського. 1588 года. – М.: Новое изданіе императорского московскаго общества исторіи и древностей російскихъ. – Без/р. – 382 с.
209. Сулимовский архивъ. Фамильныя бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей. XVII–XVIII в. – К., 1884. – 316 с.
210. Третий Литовский статут 1588 года: Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута. – Вильнюс, 1989. – С. 204.
211. Хрестоматія з історії держави і права України : Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. – У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький. – К.: Ін Юре, 1997. – Т. I. – 464 с.
212. Хрестоматія по історії держави і права України. – К., 2002.
213. Центральный Государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. – К., 1958.
214. Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2.
215. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.: Офіційне видання Верховної Ради України. – К.,

1996.

216. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та в кримінальних справах / Відп. ред. В.Т. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 800 с.

217. Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 240 с.

218. Закон України “Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України” від 21 червня 2001 р. // Голос України. – 2001.– 5 липня.

219. Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність: Зб. норм. актів. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.